

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI
O‘zbek tilshunosligi kafedrası

PRIMOVA MAHBUBA SHOKIROVNaNING

5.220100- "O‘zbek filologiyasi" ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha bakalavri darajasini
olish uchun yozilgan (IV-kurs 44 -guruh)

“ALISHER NAVOIYNING «MAJOLISUN-NAFOIS» ASARI
LEKSIKA
mavzusida yozgan

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar _____ dots. Jumayev T.

"Himoyaga tavsiya etilsin"

O‘zbek tilshunosligi kafedrası

mudiri _____ dots. X. Jabborov

“ ” _____ 2017

QARSHI-2017

Mundarija

Ishning umumiy tavsifi	3
K i r i sh	6
Birinchi bob: Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarining leksik xususiyatlari	8
1-§. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari so‘z boyligining miqdoriy ko‘rsatkichlari.....	8
2-§. So‘zlarning tarixiy-etimologik qatlamlari.....	13
2.1. Turkiy so‘zlar qatlami	13
2-§. Arabcha so‘zlar qatlami	18
2.3. Eroniy so‘zlar qatlami.....	21
Ikkinchi bob: Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarining hozirgi o‘zbek adabiy tiliga munosabati	32
1-§. O‘TILda qayd qilingan bo‘lib, Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida uchraydigan so‘zlar	32
1.1. Turkiy so‘zlar qatlami	32
1.2. Eroniy so‘zlar qatlami.....	41
1.3. Arabiy so‘zlar qatlami.....	42
1.4. Alisher Navoiyning “Majolisun-nafois” asarida qo‘llangan dublet so‘zlar.....	45
1.5. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida qo‘llangan onomastik birliklar.....	47
1.6. Shoirlar nomlari.....	50
1.7. Shoirlarning hayoti va ijodi bilan bog‘liq shaxs nomlari.....	51
1.8. Majolisun-nafois”da qo‘llangan asar nomlari.....	52
1.9. Majolisun-nafois”da qo‘llangan toponimlar.....	53
Umuviy xulosa	54
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	57
Ilova	59

ISHNING UMUMIY TAVSIFI

Alisher Navoiy ijodi shunday ummonki, uni lisoniy jihatdan o'rganish tadqiqotchidan juda ko'p narsalarni bilishni talab qiladi. O'zbek tilining bugungi taraqqiyot yo'lini Navoiy asarlari tilisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Tilimizning bugungi kamolotini belgilash uchun uning barcha taraqqiyot davrlari kabi XV-XVI asrlar, xususan, eski o'zbek tilning yorqin namunalaridan biri bo'lgan Alisher Navoiyning "Majolisun-nafois" asarining o'rni beqiyosdir.

Mavzuning dolzarbligi. Alisher Navoiyning ijodi va uning til xususiyatlari qariyb uch asrdan buyon dunyo turkiyshunoslari tomonidan juda chuqur va atroflicha o'rganilgan. Shu tadqiqotlarga suyanganda biz asarning leksik jihatini talqin qilishga va uning nisbatini hozirgi o'zbek tili me'yorlariga solishtirishga intildik. Bu intilish tilshunosligimiz uchun bir qadar lisoniy xulosalarni keltirib chiqarish imkoniyatlarini yaratdi.

Shuning uchun ham "Majolisun-nafois" leksikasini shu davrda yaratilgan asarlar lug'aviy boyligi bilan qiyoslab o'rganilganda, tadqiqotchiga qimmatli ma'lumotlar beradi.

Ikkinchidan, "Majolisun-nafois" asarida qo'llangan so'zlarning TEQ (tarixiy etimologik qatlam)larga munosabati bir xil emas. Turkiy so'zlarning adadi son jihatidan eng kam bo'lsa-da (584 so'z yoki 13,7 foiz), o'zlashma so'zlar orasida dominantalik vazifasini o'tagan va matn yaxlitligini ta'minlagan.

Uchinchidan, "Majolisun-nafois" leksikasini sistem leksikologik nuqtai nazardan tahlil etish XV asr yozma yodgorliklari lug'aviy boyligiga umumiy, haqqoniy baho berilishiga imkon beradi. Chunki "Majolisun-nafois"dagi mavzuviy va so'zlarning lug'aviy ma'no guruhlari, sinonimik qatorlar orasidagi o'zaro bog'liqlik va farqlar faqatgina sistem tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilingandagina oydinlashadi.

Bitiruv malakaviy ishining maqsad va vazifalari. Bitiruv malakaviy ishimizning asosiy maqsadi "Majolisun-nafois" leksikasini sistema sifatida o'rganishdir. Bunda ayrim leksik birliklarning paradigmatic va sintagmatic munosabatlarini aniqlash, nutqiy va lisoniy ma'nolarning ro'yobga chiqishini

o‘zaro bog‘liq hodisa sifatida tahlil etishdir. Shuningdek, "Majolisun-nafois" so‘z boyligini tarixiy etimologik qatlamlarga ajratib, har bir leksik mikrosistemaning a‘zolarini etimologik jihatdan u yoki bu tillar leksikasiga mansubligini aniqlash, shunda hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasi taraqqiyot bosqichlarini belgilashdir. Ushbu ko‘zlangan maqsadlarni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish lozim:

"Majolisun-nafois" lug‘aviy boyligini o‘zaro bog‘liq va barqaror leksik mikrosistemalarga bo‘lib, bir butun sistema holida o‘rganish;

–leksik birliklarning til va nutq dixatomiyasida tutgan o‘rnini aniqlash;

–asardagi so‘zlarni tarixiy-etimologik qatlamlarga ajratish va shu asosda turkiy va o‘zlashgan so‘zlarning ma‘no taraqqiyotini belgilash;

–"Majolisun-nafois"dagi leksik birliklarni qadimgi turkiy til, Muhammad Solih asarlari tili va hozirgi o‘zbek tili faktlari bilan chog‘ishtirish va shu asosda asar lug‘aviy boyligining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash;

–Alisher Navoiyning so‘z ustaligi, so‘z stilistik imkoniyatlaridan qay darajada foydalanish mahoratini belgilash;

–"Majolisun-nafois" leksik birliklarini so‘zlarning lug‘aviy-mavzuviy guruhlariga ajratish;

- asar leksikasini sanash /statistik/ da o‘rganish."Majolisun-nafois"da qo‘llanilgan leksemalar, so‘z shakllari miqdorni aniqlash;

Bitiruv malakaviy ishining yangiligi shundaki, ishda o‘zbek tilshunosligida "Majolisun-nafois" leksikasi sistem-struktur tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etilib, leksik birliklarni serqirra hodisa sifatida o‘rganish va ularning ma‘no taraqqiyoti ochib berishdan iborat. Shunga muvofiq leksemalarni tarixiy - etimologik qatlamlarga ajratish orqali turkiy va o‘zlashgan so‘zlarning miqdori va ma‘no taraqqiyoti belgilandi.

"Majolisun-nafois" lug‘aviy boyligi bitiruv malakaviy ishida shu davrda yaratilgan boshqa asarlar leksikasi bilan qiyoslab o‘rganildi va shu asosda XV asrdagi eski o‘zbek adabiy tilining o‘ziga xos xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlari aniqlandi.

Bitiruv malakaviy ishining amaliy ahamiyati. Ishning ilmiy xulosalaridan o'rtta maktab, litsey, kasb-hunar kollejlari o'quvchilariga Navoiy ijodini o'qitishda foydalanish mumkin. Shuningdek, oliy oquv yurti talabalariga til tarixi fani bo'yicha amaliy, seminar mashg'ulotlar o'tishda qo'llanma bo'lishi mumkin.

Isnning ilmiy yangiligi. Alisher Navoiyning "Majolisun-nafois" asari shu paytgacha ilmiy jamoatchilik tomonidan ko'p marta o'rganilgan. Bizning bitiruv malakaviy ishimizda bu asar tilida qo'llangan so'zlar ko'lami system-struktur planda birinchi bor o'rganildi.

Bitiruv malakaviy ishi materiali qilib, Alisher Navoiy asarlarining mukammal asarlari nashrining beshinchi tomida berilgan "Majolisun-nafois" asari matni olindi.

Bitiruv malakaviy ishi metodologiyasi va tahlil usullari. Dialektik materializm ta'limotiga tayanib, biz tilning ong shakli /formasi/ sifatida ikkilamchi, bog'liqning esa birlamchi ekanligiga tayanamiz. Shunga asoslanib, "Majolisun-nafois" lug'aviy boyligiga, undagi so'zlar vositasida ifodalangan ma'nolarga o'sha davr ijodkorlari hayotini to'g'ri aks ettiruvchi vositalar sifatida yondashamiz

Ishning tuzilishi va mundarijasi. Bitiruv malakaviy ishi kompyuterning Timmes New Roman yozuvida 14 o'lchamli shriftda 57 betni tashkil qilib, kirish, 2 bob, xulosa, adabiyotlar ro'yxati iborat.

KIRISH

“Inson qalbining quvonchu-qayg‘usini ezgulik va hayot mazmunini Alisher Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Ona tiliga muhabbat uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg‘usi ham bizning ong-u shuurimiz, yuragimizga, avvalo, Alisher Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Biz bu bebaho merosdan xalqimimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko‘p bahramand etsak, milliy ma‘naviyatimizni yuksaltirishda jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishda shunchalik qudratli ma‘rifiy qurolga ega bo‘lamiz” deb ta‘kidlagan edi muhtaram prezidentimiz I.A.Karimov¹.

“Umumiy o‘rta ta‘limdan boshlab o‘rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta‘limgacha bo‘lgan bo‘g‘inlarda chuqur bilim va puxta kasb-hunar tayyorgarligiga ega bo‘lgan yosh avlodni tarbiyalash jarayonini o‘z ichiga olgan yaxlit uzluksiz ta‘lim tizimini shakllantirish ishlari izchil davom ettirilganini ta‘kidlamoqchiman”². Muhtaram prezidentimiz I.A.Karimovning bu so‘zlari vatanimizda uzluksiz ta‘limga qanday e‘tibor berilayotganligidan guvohlik berib turibdi. Shuningdek, she‘riyat mulkining sultoni, buyuk bobomiz Alisher Navoiy va uning ijodi ham hech qachon mustaqillik davridagidek qadrlanmagan. Shuning uchun ham muhtaram yurtboshimiz: “Inson qalbining quvonchu-qayg‘usini ezgulik va hayot mazmunini Alisher Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan-kam topiladi. Ona tiliga muhabbat uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg‘usi ham bizning ong-u shuurimiz, yuragimizga, avvalo, Alisher Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Biz bu bebaho merosdan xalqimimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko‘p bahramand etsak, milliy ma‘naviyatimizni yuksaltirishda jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishda shunchalik qudratli ma‘rifiy qurolga ega bo‘lamiz” deb ta‘kidlagan edi³.

---

¹ I.A.Karimov.Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – B. 3–4.

² Karimov I.A. 2012-yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘taradigan yil bo‘ladi. 2011-yilning asosiy yakunlari va 2012-yilda O‘zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustivor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma‘ruzasi. Xalq so‘zi gazetasi 2012-yil 20-yanvar.

³ I.A.Karimov.Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – B. 3–4.

Адабиётимиз тарихида Алишер Навоий анъаналарини давом эттириб, ўзбек адабийтилининг тараққиёти учун хизмат этган адибларимиз талай. Шуларнинг бири – XVIII асрнинг охири XIX аср бошларида Фарғона водийсида яшаб ижод этган моҳир қаламкаш Гулханийдир.

“Mana, sal kam bir yildirki, O‘zbekistonimizda, O‘rta Osiyoda barcha Sharq xalqlari tomonidan nishonlanayotgan Alisher Navoiyning umr va ijod to‘ylari – qutlug‘ ma‘raka davom etmoqda. Bu to‘y millat bayramidir. Qadriyatimizni yana bir bor ulug‘laydigan bayramdir.

Bu to‘y xalqimiz, O‘zbekistonimiz hayotiga alohida fayz, tarovat baxsh etadi.

Alisher Navoiy yili deb e‘lon qilingan 1991-yil yurtimiz, elimiz tarixida qutlug‘ keldi va o‘z taqdirini o‘zi belgilaydigan bo‘lib qoldi”⁴- deb uqtirgan edi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov O‘zbekiston Milliy bog‘ida buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi munosabati bilan barpo etilgan haykalning tantanali ochilish marosimida so‘zlagan nutqida. Shu bois ham Navoiy asarlarini har jihatdan o‘rganish bugungi tilshunosligimizning ham eng dolzarb mavzularidan hisoblanadi.

Alisher Navoiy asarlarining leksik xususiyatlarini yoritishda va bu bo‘limning tarkibiy qismi bo‘lgan «Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari qiyosiy-lug‘aviy ko‘rsatkich»ni tuzishda alohida yodgorlik leksikasini maxsus tadqiq qilgan va uning qiyosiy lug‘atini tuzgan olimlar izidan bordik. Shu bilan birga, til tarixi tadqiqotchilarining bir xil asosda turli davr yodgorliklarining mukammal qiyosiy lug‘atlarini tuzish o‘zbek tarixiy leksikologiyasi bo‘yicha qimmatli ma‘lumotlarni berish bilan birga mavjud tarixiy lug‘atlarimizni to‘ldirish uchun muhim va tayyor material beradi degan fikriga to‘la-to‘kis qo‘shilamiz.

Ko‘zlagan maqsadimizga muvofiq ishimiz quyidagi ichki bo‘linmalardan iborat bo‘ladi:

I. 1. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarining miqdoriy ko‘rsatkichlari.

---

⁴ “Xalq so‘zi” gazetasi, 1991-yil, 1-oktabr. I.A.Karimov. O‘zbekiston mustaqillikka erishish arafasida. Toshkent, 2011. 401–403-betlar.

2. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari leksikasining tarixiy etimologik qatlamlari.

3. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari va «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» (O‘TIL) uchun mushtarak bo‘lgan so‘zlar.

6. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida qo‘llanib, O‘TILga kirmagan so‘zlar:

1) eskirgan so‘zlar;

7. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida so‘zlarning fonetik variantlari.

II. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida qo‘llangan onomastik birliklar:

a) shaxs nomlari;

б) asar nomlari;

в) joy nomlari;

г) shoirlar nomi.

Birinchi bob

ALISHER NAVOIYNING «MAJOLISUN-NAFOIS» ASARINING LEKSIK XUSUSIYATLARI

1-§. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari soʻz boyligining miqdoriy koʻrsatkichlari

Leksikani statistik jihatdan oʻrganish mashaqqatli va ogʻir ekanligi hammaga maʼlum. Natijalari atigi bir betda umumlashtirilishi mumkin boʻlgan miqdoriy koʻrsatkichlar izlanuvchidan yillab qilinadigan ogʻir mehnatni taqozo etadi. Biz ham shu mashaqqatli ish bilan shugʻullanib, Alisher Navoiyning “Majolisun-nafois” asarlari leksikasi boʻyicha quyidagi miqdoriy koʻrsatkichlarni qoʻlga kiritdik: asarda hammasi boʻlib 40 914 soʻzshakl ishlatilgan. Qoʻllangan soʻzlar 4260 lugʻat birligi – leksemani tashkil etadi. Demak, oʻrtacha soʻz qoʻllanish chastotasi 12 marta ekanligi koʻrsatadi (albatta, bu umumiy soʻzlar hisobidan). Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida atigi bir bor ishlatilgan *atodorliq xulqlik//xulqluq, xiraliq, vujudluq, tiyralik, telbalardek, taxayyulluq, tavrligʻ//tavrluk, tavrluq, tasarrufluq, taqvimdek* kabi soʻzlar bilan bir qatorda necha yuz martalab ishlatilgan *emoq* toʻliqsiz feʼli, *boʻlmoq, qilmoq, etmoq* kabi yordamchi feʼllar, shaxs va koʻrsatish olmoshlari, *amakizoda, anjumsipoh, arzadosht, badmaosh, beadabona, beadadona, farogʻatdoʻst, faylasufvash, gʻarobatjoʻy* kabi fors-tojikcha soʻzlar ham qoʻllangan.

Bu 4260 leksema tarixiy-etimologik jihatdan quyidagicha taqsimlangan:

2. 1. Turkiy soʻzlar – 926 ta (umumiy leksikaning 21,7 foizini tashkil etadi).
3. Arabcha soʻzlar - 1661 ta (39 foiz).
4. Fors-tojikcha soʻzlar - 781 (15,6 foiz).
5. Aralash holdaga soʻzlar - 538 ta (12,6 foiz):
  - a) arabiy - turkiy soʻzlar - 79 ta (1,9 foiz).
  - b) eroniy - turkiy soʻzlar - 49 ta (1,1 foiz);
  - v) arabiy - eroniy - turkiy soʻzlar - 214 ta (2 foiz);
  - g) arabiy - eroniy (kelib chiqishi jihatidan arabcha, ammo fors-tojikcha yasovchi qoʻpshimchalar bilan hosil boʻlgan soʻzlar) - 236 ta (2,9 foiz).

Demak, maʼlum boʻladiki, Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» leksikadagi turkiy soʻzlar (21,7 foiz, aralash holdagi soʻzlarni hisobga olmaganda)

ning miqdori arabcha va fors-tojikcha soʻzlarning adadidan (64 foiz) ancha past. Qoʻllangan 4260 leksemaning 2996 tasi (70,3 foiz) hozirgi oʻzbek adabiy tilida va shevalarda uchraydi, qolgan 1264 ta soʻz hozirga oʻzbek kitobxonlari uchun eskirgan boʻlib, umumiy leksemalarning 29,7 foizini tashkil qiladi.

Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois»dagi mavjud leksemalarni «Oʻzbek tilining izohli lugʻati» ga nisbatan olib qarajak, 1755 leksema (41,2 foiz) lugʻat fondidan oʻrin olganli, 2505 leksema (58,8 foiz) mazkur lugʻatda uchramasligini koʻramiz. Shundan:

a) eskirgan soʻzlar - 1264 ta (29,7 foiz);

b) nomlar - 892 ta (20,9 foiz).

Bundan tashqari, bu yodnomalarda quyidagi 52 ta dubletlar (fonetik farqli soʻzlar) mavjud: *adil // adl*, *asil//asl*, *ato//ota*, *avvalgi//avvalgʻI*, *ayogʻ//ayoq*, *chogʻlik//chogʻliq*, *diljoʻylugʻ//diljoʻyluq*, *doyim//doim*, *ekan//ekon*, *erkan//erkin*, *gado//gadoy*, *iki//ikki*, *inilik//iniliq*, *jome//jomeʻ*, *jumla//jumlat*, *koʻngil//koʻngul*, *madadkorligʻ//madadkorliq*, *misra//misraʻ*, *moʻ//mo*, *mushkil//mushkul*, *musohibligʻ//musohibliq*, *mutaallaq//mutaalliq*, *naqqoshlik//naqqoshliq*, *nogah//nogoh*, *nomurodligʻ//nomurodliq*, *oʻgʻil//oʻgʻul*, *oʻttiz//oʻttuz*, *odamiylik//odamiyliq*, *ortugʻ//ortuq*, *qarongʻu//qaronqu*, *qasoid//qasoyid*, *qattigʻ//qattiq*, *qullugʻ//qulluq*, *qullugʻ//qulluq*, *shoʻxlik//shoʻxluq*, *shoirlik//shoirliq*, *tabʻlik//tabʻliq*, *taollo//taolo*, *tatabbu//tatabbuʻ*, *tavrligʻ//tavrlik*, *tegra//tegru*, *tib//tibb*, *vayron//vayrona*, *vojib//vojob*, *xirman//xirmon*, *xubliq//xublugʻ*, *xulqlik//xulqluq*, *yigirma//yigirmi*, *yomonlik//yomonluq*, *yorligʻ//yorliq*, *yorugʻlik//yorugʻlugʻ*, *zamon//zamona*, *zaxim//zaxm* mavjud boʻlib, ularning 18 tasi turkiy, 28 tasi arabiy, va 5 tasi eroniy tarixiy-etimologik qatlam (TEQ)ga oid soʻzlardir. Yodgorliklarda qoʻllangan atoqli otlarning 732 tasi kishi nomlarini (antroponimlarni): shundan 287 tasi shaxs nomlari, 445 tasi shoirlar nomi, 102 tasi joy nomlarini (toponimlarni), 58 tasi asar nomlarini tashkil qiladi. Biz oʻz ishimizda bu haqda toʻxtalib oʻtirmadik, chunki bu xususda qator ilmiyishlarda yetarlicha maʼlumot berilgan.

Bu ma'lumotlarni quyidagi jadvatda umumlashtirilishi mumosh: (1-jadval). Endi miqdoriy ko'rsatkilari 1-jadvalda keltirshgan lug'aviy guruhlarning tahlili ustida to'xtalamiz.

Tarixiy etimologik qatlamlar o'zbek va turshshunoslik leksikografiya va leksikologiyasida ancha mufassal o'rganilgan.

X-XIX asr adabiy tili uchun asosan uch tarixiy qatlam xosdir:

- 1) turkiy qatlam;
- 2) arabiy qatlam;
- 3) eroniy qatlam.

Shubhasizki, bu qatlamlar ichida juda qadimgi davrlardan boshlab xalqimiz tilida qo'llanib kelinayotgan xitoycha, so'g'dcha, yunoncha, mo'g'ulcha, hindcha kabi tarixi tamoman boshqa tillarga borib taqaladigan so'zlar ham bor. Lekin bunday so'zlarni alohida guruhlarga ajratish ham munozarali, ham fan uchun ahamiyati kamdir. Chunki o'zbek xalqi qech qachon yunonlar bilan bevosita aloqada bo'lmagan va ulardan so'z qabul qilib, ularga so'z bermagan. Bunday so'zlar tilimizga arablar tomonidan o'tgan, shuning uchun ularni arabiy so'zlar sifatida baholash lozim. Shu bois ham biz Alisher Navoiy asarlari lug'at boyligini uch asosiy qatlamga ajratdik:

Turkiy so'zlar 584 ta (13,7 foiz).

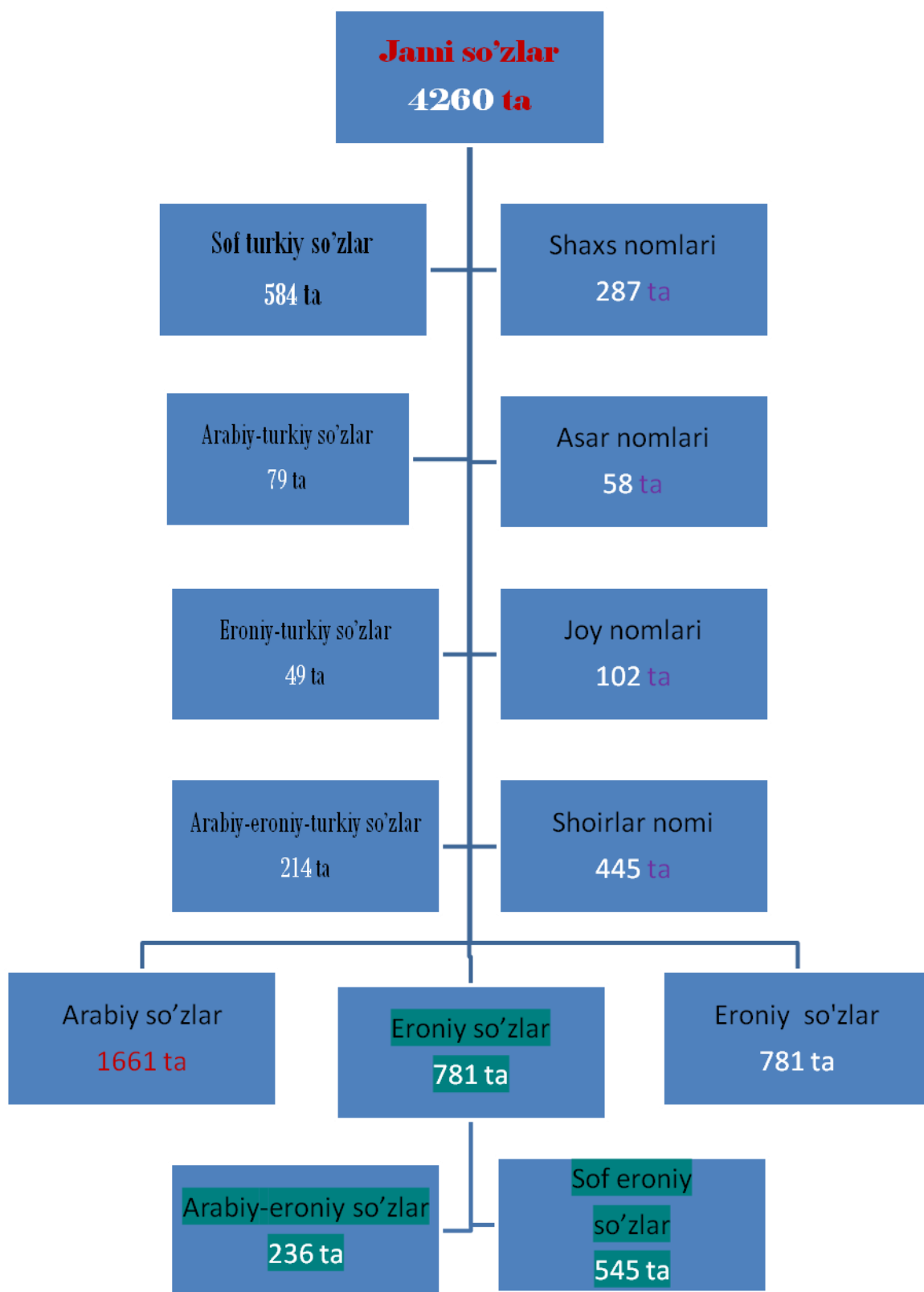
Arabiy so'zlar 1661 ta (39 foiz).

Eroniy so'zlar 545 ta (12,8 foiz).

Shuningdek, aralash so'zlar ham mavjud bo'lib, ular 578 ta (13,6 foiz)ni tashkil etadi.

	i	so	b	u	a	h	a	n	Nomlar
--	---	----	---	---	---	---	---	---	--------

Jami soʻzlar	arabiy- troni soʻzlar	sof eromi soʻzlar	Eroniy soʻzlar	Ara diy ssoʻzlar	arabiy- eromi soʻzlar- туркий	eromi- turki soʻzlar	arabiy- turki soʻzlar	sof turki soʻzlar	Turkiy ssoʻzlar		
										Soni	Foiz
3368	236	545	781	1661	214	49	79	584	926	Soni	
79	2,9	12,8	15,6	39	2	1,1	1,9	13,7	21,7	Foiz	
325										Soni	
7,6										Foiz	
1755										Soni	
88										Foiz	
1264										Soni	
29,7										Foiz	
287										Soni	
6,7										Foiz	
58										Soni	
1,4										Foiz	
102										Soni	
2,4										Foiz	
445										Soni	
10,5										Foiz	
											Shaxs nomla ri
											Asar nomlari
											Joy nomlari
											Shoirlar nomlari

2-§. Soʻzlarning tarixiy-etimologik qatlamlari

Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asaridagi bu koʻrsatkichni lugʻat boyligi aniq sanalgan Muhammad Solihning «Shayboniynoma» asari bilan solishtirib, quyidagi dalillarni koʻrsatadi

Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida turkiy soʻzlar miqdori 13,7 foizni tashkil etadi (oʻzlashgan qatlam soʻzlari bilan birgalikda) «Shayboniynoma» asaridagidan ikki yarim marta pastdir. Bu holatning sababi «Majolisun-nafois» da 431 ta fors-tojik tilida ijod qilgan 494 fors-tojikcha baytlarning keltirilgani hamda 1470 (34,5 foiz) atoqli otlarning qoʻllanganligidir.

Alisher Navoiy qoʻllagan soʻzlarning 1938 tasi, yaʼni 45,5 foizi OʻTILga kiritilgan.

2.1. Turkiy soʻzlar qatlami

Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida, yuqorida taʼkidlaganimizdek, turkiy TEQga oid soʻzlar 584 ta (13,7 foiz) boʻlib, aralash soʻzlardan: arabiy-turkiy 79 ta (1,9 foiz), eroniy- turkiy 49 ta (1,1 foiz), arabiy-eroniy-turkiy soʻzlar 214 ta (2 foiz) dir.

Asardagi turkiy TEQ ga mansub 691 soʻzlar maʼno jihatidan nihoyatda xilma-xildir. Ular tahlil etilganda alohida sohaga oid nomlarni tasnif qilish unchalik maʼqul boʻlmaydi. Chunki 4260 soʻzdan 524 tasi 12,3 foizigina sof turkiycha soʻzlarni tashkil qiladi.

Sof turkiy soʻzlar: *adoq, yogʻ//ayoq, ayla-, aylan-, ayiril-, ayru, ayt, aka, anga, angla-, anda, andoq, ancha, aro, asra-, asru, ato (ota), achchiq, aya-, barmoq, barcha, ber-, beri, berk, biz, biyik, bil-, bilan, bir, bir-bir, birdam, bir-, ikki, birla, birov, biror, bit-, biti-, bitikchi, bogʻla-,bogʻliq, boq-, bor, bor-, bora, bori, boricha, borcha, bos-, bot, bosh, bosh-, boshicha, boshqa, boshla-, boshligʻ, boshtin-ayoq, bu, buz-, buzugʻligʻ, bukun, boʻl-, boʻlgʻudek, bulut, burun, burungʻi, butmak, buyur-, boʻy, buyla, boʻyun, dagʻi, de-, dimogʻ// dumogʻ, dogʻi, doyim//doim, ye-, yel, yel-, yolin, yemak, yomgʻur, yemir-, yeng-, yer, yerlik, yet-, yetti, yovush-, yogʻ-, yogʻin, yoz-, yoy, yoyil-, yoq-, yolgʻon, yolgʻuz, yomon, yomonla-, yomonlik//yomonluq, yon, yon-, yonchoq, yop-, yor-, yora,*

yorlig'//yorliq, yormaq, yoron, yorsiz, yorug', yorug'lik//yorug'lug', yorut-, yot-, yosh, yoshlik, ila, ilik, in-, inilik//iniliq, ini, irin, is, isla-, islik, ista-, it-, ich-, ichguvchi, ichirgandek, ichkuchi, ichra, ish, yibor-, yig'il-, yigirma//yigirmi, yigit, yigitlik, yig'ishtur-, yig'la-, yiqil-, yil, yilliq, yiroq, yo'q, yo'qlug', yo'l, yo'luq-, yo'sin, yo'sunluq, kabi, kez-, keyin, kel-, kes-, ket-, kech-, kecha, kechimlik, kiyiz, kim, kimsa, kir-, kirpik, kichik, kichiklik, kishi, kiy-, ko'b, ko'z, ko'zgo', ko'zidek, ko'zluk, kuy-, ko'k, ko'ks, kul, kul-, kulku, kumush, kun, ko'n-, ko'ngil//ko'ngul, ko'ngulluk, kunduz, kun, ko'p, ko'r-, ko'ra, ko'rub-ko'rmas, ko'tar-, kuch, kuchli, man, men, mendek, min-, ming, nayla-, net-, necha, nechuk, nechun, nimarsa, og'iz, og'a, og'ri-, oyoq, oz, ozroqcha, oy, oydek, oyin, oq-, ol, ol-, oli-da, olti, olti-yetti, omiylik', ona, onsiz, oncha, ora, orqali, ort-, ortug'//ortuq, os-, osonlik, ost, ot, ot-, ota, ota-ona, otar-tutar, otlan-, otlig', och-, ochiq, osh, oshliq, pufla-, sakkiz, sakson, saqol, sana-, san, sanch-, sari, sarig', sekkiz, sekri-, sekson, sen, sig'-, siz, sila-, silki-, sin-, sovor-, sovut-, sol-, soch-, suv, sug'ur-, sudra-, so'z, sun-, sur-, sustay-, so'r-, so'zla-, so'ng, so'nggi, so'ngok, so'ngra, so'nrag'i, tayog'la-, tanga, tangri, tani-, tarqal-, tashla-, teg-, tegra//tegru, tez, tezlik, teng, tengri, tengriliq, tep-, tiy-, til, tila-, til-, tin-, tirguz-, tirik, tog', toy-, tom-, ton-, tong, top-, topshir-, toriq-, tort-, tortquvchi, tosh, toshqari, tub, tug'-, tuga-, tuganchi, tuz, tuz-, tuzat-, tuzguchi, tuk, tul-, tun, tur-, turk, turkman, turkcha, tur-, tut, tut-, tutash-, tufrog'-, tush-, tutosh-, , to'k-, to'y, to'qquz, to'qson, to'la, to'lun, to'n, to'r, to'rt, u, uyot, uz-, uzra, o'z-o'zi, uzun, uy, uyqu, uyla, uylakim, o'yna, ulg'ay-, ulug', ulus, ulcha, un, una-, unut-, ur-, urush, urush-, ust, uch, uchqun, o'chog', uchun, uchur-, ushbu, ushmundoq, ushoq, uyu-, uyat, uyatlig', chayna-, chaq-, chala, chal-, chek-, cherik, chiq-, chin, chirma-, chiroylik, chog', chog'ir, chog'lik//chog'liq, chok, chol-, chop-, shu, shundoq, evrul-, ega, egalla-, egn, edi, ey, ekan//ekon, el, ellik, elt-, elchilik, emas, emdi, emish, en-, endi, er, er-, erdi, erish-, erkan//erkin, ermas, ermaslig', ermish, ersa, erur, esa, et, et-, etak, eshak, eshik, eshit-, yubor-, yuz, yuz, yuzlan-, yuzluk, yuqori, yumala-, yur-, yut-, yuxlaqu, yayoq,

yakdastlik, yalang, yamog'liq, yamon, yana, yangi, yanglig', yara, yarash-, yarim, yarmoq, yasa-, yasoq, yasol, yaxshi, yaxshi-yomon, yasha-, yashurun, o'g'il//o'g'ul, o'g'urla-, o'z, o'zbek, o'k, o'ksuk, o'ksu-, o'q, o'qi-, o'l-, o'n, o'p-, o'rgan-, o'rta-, o't, o't-, o'tluq, o'tru, o'ttiz//o'ttuz, o'xsha-, o'yun, qayon, qazoqlig', qazon, qay, qayg'u, qaysi, qayt-, qalin, qani, qanot, qari, qariliq, qaro, qarong'u//qaronqu, qarshiliq, qatiq, qattig'//qattiq, qachon, qil, qilg'ondek, qilg'onlaricha, qilg'uv, qilg'udek, qil-, qiluvchi, qirq, qirog', qiron, qisqa, qoz-, qol-, qon, qon-, qotil-, qoch-, qosh, qo'buz-, quyi, qo'l, qullug'//qulluq, qul-, quloq, qum, qo'p-, quruq, qurchuq, qutqar-, qutul-, qo'sh, qo'y-, qo'rg'on, qo'rq-.

Arabcha-turkiycha so'zlar: avvalgi//avvalg'i, avdatliq adablig'//adabliq, aybsiz, astrabodlig' atvorliq, axloqlik, ahvollig', bul'ajablig', buxorolig', vafosiz, viqorliq, vujudlo'q, da'volik, devonalardek devonalig', devonboshi, diqqatlik, diqqatsozlig', jafochi, jurjonlik, jo'nobodlig', zarofatliq, zarradek, zehnik, zotlig', zulfidek, idrokliq, ilmliq, insoniyatlik, kabudjomalig', kamardo'zliq, kimyogarlik, kotiblik, kohilliq, lavandlig', latofatlik, lollig', mabhutluq, mazasiz, mazlumshiorlig', mazmunluq, maylliq, manishlik, mashliq, matla'dek, matla'larcha, mahdiylik, mahoratlig', mahrumluq, mashg'ulluq, mashrabliq, mashhadlig', minnatdorlig', mullolig', mutasavvirlik, muxovaraliq, muhovaraliq, naqqoshlik//naqqoshliq, nasabliq, nafsliq, niyozmandlig', odamiylik//odamiyliq, omiylik, oshiqlik, oshuftalik, ra'nolig', sabodek, sabrsiz, savoddek, sahariydek, sahhoflik, simnonliq, sifotlig', sovaliq, suhbatliq, taaqqulluq, tabaslik, tabrizlik, tab'lig'//tab'lik//tab'liq, tavrlig'//tavrlik//tavrliq, tayobodlig', taqvimdek, taxayyulluq, ta'zimlik, telbalardek, tiyralik, turfaliq, turshizlik, uzrxohlig', xulqlik//xulqluq, shayxlik, shakllik, shikoyatpayvandlik, shiorliq, shirinadolig', shoirlik//shoirliq, shu'badabozlik, qabuliyatlik, qalandarlik, qasidaxonlik, qobiliyatlig', quvvatlig', qullug'//qulluq, g'azlfurushluq, g'amxorlik, g'ariblik, hayotdek, hinducha, hiriylik, hofizaliq, hofizasicha, hullaboflig', hurmatlig'.

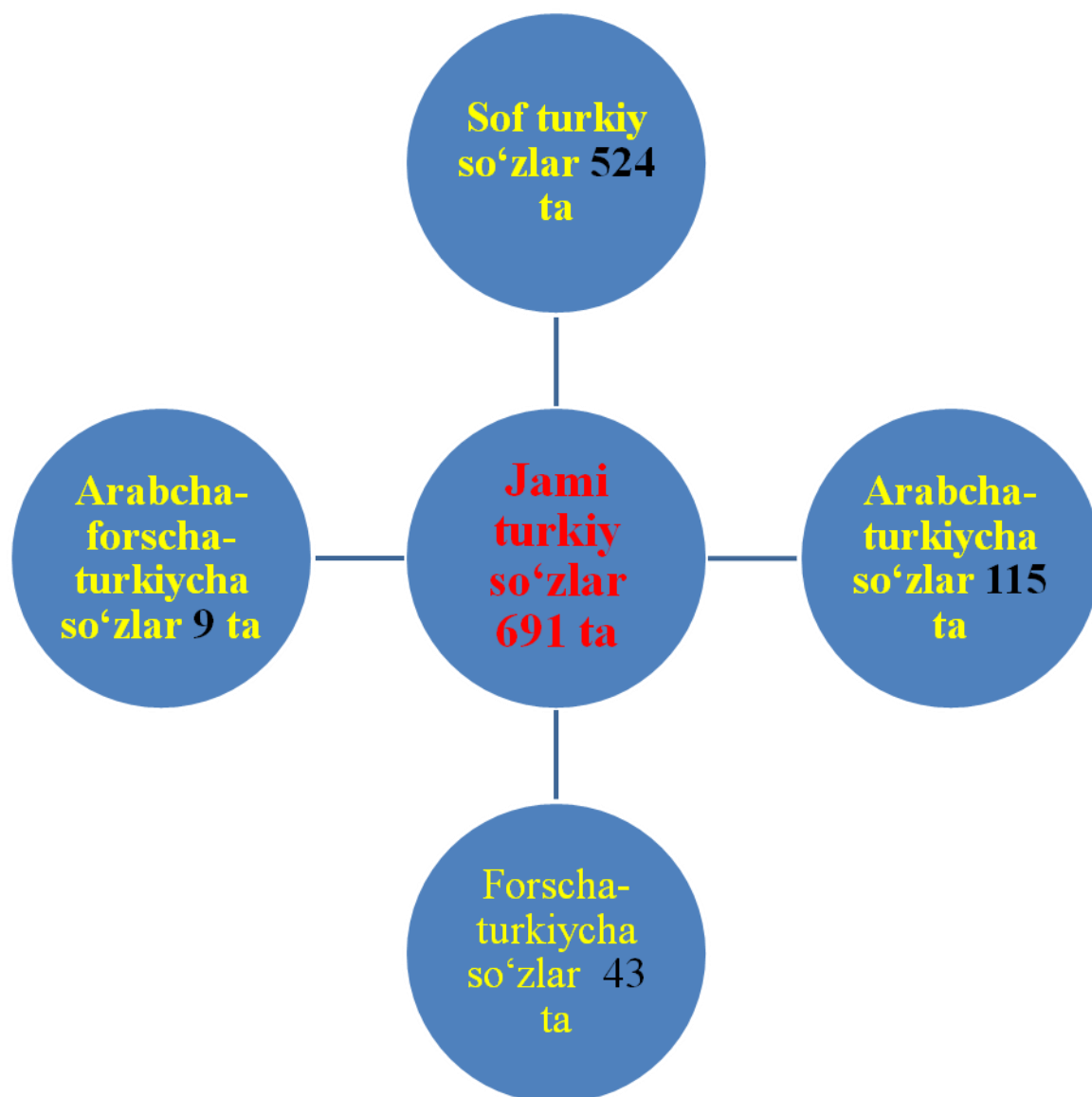

Forscha-turkiycha so‘zlar: *sipohiylik, shogirdlig, sho‘xlik//sho‘xluq, yakdastlik, yamog‘liq, g‘unchadek, hushyorlig‘. badxo‘ylug‘, badshe‘rlik, barhamlig‘, bedillig‘, beixtiyorlig‘, beparvolig‘, betoblig‘, betoqatlig‘, bexudlig‘, behollig‘, bechoralig‘, birdam, bulbuldek, gustohlik, darveshlik//darveshliq, darveshxo‘yluq, darzigarlik, diljo‘ylug‘//diljo‘yluq, donoliq, jomabofliq, jonlig‘, zebolig‘, ziyoratgohliq, zorlig‘, kamlik, kamongarlik, kapanakpo‘shluq, kissado‘zluq, kordgarlik, kosagarlik, nomurodlig‘//nomurodliq, notavonlig‘, navisandalik, loladek, naqshbozlig‘, noziklik//nozukluk osonlik, parishonlig‘, podshohlig‘, purgo‘yliq, purkorlig‘, puxtalig‘, pushaymonlig‘, ravonlig‘, ranginlig‘, rasvolig‘, rahnamoyliq, sodalig‘, somonliq, soflig‘, tanburachi, tirandozlik, farzandlig‘, xayolangezlik, xaymado‘zluq, xaroblig‘, xiraliq, xishtmolliq, xomlik, xorlig‘, xubliq//xublug‘, xudoroylik, xudroylik, xurusonliq, xushgo‘yliq, xushluq, xushxonliq, chechaktuluq, choshnilig‘, shaydoliq, sharmandalig‘, sherozlik//sherozliq, shikastalik, shikoflig‘.*

Arabcha-forscha-turkiycha so‘zlar: *ra‘nosifatliq, badfe‘lliq, besabablig‘, behijobliq, nuqtapardozlig‘, naqqoshliqdek, faqrpeshalik, fanoandeshalik, xushtab‘lig‘.*

Asarda qo‘llangan turkiy so‘zlarni quyidagi jadvalda ifodalash mumkin:

(4-jadval)

a) otlar: *adoq// yog'//ayoq, aka, ato (ota), barmoq, bosh, boshlig',bulut, burun, bo'yun, dimog'// dumog', yel, yolin, yomg'ur, yer, yog'in, yoy, yomonlik//yomonluq, yora, yorlig'//yorliq, yormaq, yorug'lik//yorug'lug', yosh, yoshlik, ini, irin, is, yigit, yigitlik, kimsa, kirpik, ko'z, ko'zgu, ko'ks, kul, kulku, kumush, kun, ko'ngil//ko'ngul, kun, kuch, og'iz, og'a, oy, ona, ot, ota-ona, osh, saqol, tanga, tangri, tegra//tegru, tosh, turk, etak, eshak, eshik, yarmoq, qazon, qanot, quloq, qum.*

b) fe'llar: *ayla-, aylan-, ayril-, angla-, asra-, aya-, ber-, bil-, bit-, biti-, bog'la-, boq-, bor-, bos-, boshla-, buz-, bo'l-, buyur-, de-, ye-, yel-, yemir-, yeng-, yet-, yovush-, yog'-,yoz-, yoyil-, yoq-, yomonla-, yop-, yor-, yorut-, yot-, isla-, ista-, ich-, yibor-, yig'il-, yig'ishtur-, yig'la-, yiqil-, yo'luq-, kez-, kel-, kes-, ket-, kech-,*

kir-, kiy-, kuy-, kul-, ko'n-, ko'r-, ko'tar-, min-, nayla-, net-, tayog'la-, tani-, tarqal-, tashla-, teg-, tep-, tiy-, tila-, til-, tin-, tirguz-, tom-, ton-, top-, topshir-, toriq-, tort-, qil-, qoz-, qol-, qon-, qotil-, qoch-, qo'p-, qutqar-, qutul-, qo'y-, qo'rq-.

Biz yuqorida ot va fe'l so'z turkimiga mansub so'zlarnigina ma'no jihatdan tasnif qildik. Otlar kabi fe'llar ham lug'aviy ma'no guruhlariga ajratilishi mumkin, lekin bizga ularning ichki tasnifi bilan shug'ullanishga ishning hajmi imkon bermadi. Olmosh va ravish so'z turkumlariga mansub so'zlar ham anchagina, biroq ularni ma'noviy va lug'aviy jihatdan tasnif kilishga yetarli asos yo'q. Boshqa turkumlarga oid so'zlar ham yodgorliklarda uchraydi. Bu so'zlar haqida ham olmosh va ravish so'z turkumlari haqida bayon etilgan fikrni aytish mumkin.

Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asari leksikasida yordamchi so'z turkumlariga xos: bog'lovchilar *-kim, toqi/dog'i*; ko'makchilar: *birla/birlan/bilan, uchun, uzra, ko'ra, sari*; undov: *oyo* kabi so'zlar ham keng qo'llangan. Demak, Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asaridagi turkiy TEQning asosiy qismini fe'llar tashkil qiladi, chunki bu asar XIV-XV asrlarda Movaraunnahr va Xurosonda yashab ijod etgan 445 shoirning hayoti haqida qisqacha ma'lumot beradi, shuningdek, ularning g'azallaridan namunalar keltiradi. Bu ijodkorlarning faqat 14 tasi turkigo'y bo'lib, qolgan 431 tasi fors- tojik tilida ijod qilishgan. Shu boisdan ham bu «Majolisun-nafois»da adabiyot va ijod bilan bog'liq so'zlar qo'llangan va ular o'z atrofida arabiy-forsiy sinonimlarni birlashtirgan. Shuning uchun ham yodgorliklarda turkiy TEQga mansub so'zlar son jihatidan o'zlashgan so'zlardan kam bo'lsa-da, ular dominant sifatida faoliyat ko'rsatgan. Ushbu bois ham turkiy so'zlar nufuzi arabiy va forsiy so'zlardan ustunligi ta'minlangan.

2.2. Arabcha so'zlar qatlami

Yuqorida aytib o'tilganidek, arabiy TEQ ga mansub so'zlar Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari leksikasining 39 foizini (1661 leksema) tashkil qiladi (aralash tipdagi so'zlar bu hisobga kirmaydi).

Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asarida qoʻllangan *firdavstazyin, irshod, istifoda, kudurat, masʻud, mashmumot* singari yuzlab soʻz va soʻz birikmalarini soʻzlashuv uslubiga xos deyish mumkin emas.

«Majolisun-nafois» leksikasidagi arabcha TEQ ga mansub soʻzlar tashqi moddiy jihatdan bir boʻgʻinli - ikki fonemali (*to*) soʻzidan besh boʻgʻinli, oʻn fonemaligacha (*moxalaqalloh*) boʻlgan soʻzlarni tashkil qiladi. Masdarlar (harakat nomlari), mavhum otlar, feʼllarning deyarli barcha faol va majhul (passiv) nisbatlari, joy va payt nomlari (MaSSaS tipidagi), shaxs otlari (SaSSaS tipidagi), feʼllardan kelib chiqqan sifatlar, otlarning siniq koʻplik formalarini tashkil qiladi.

Masdarlar: *adalat, ada, bayt, sabab, tavsif, iltifat, istigaa ixtiyar, kiyosat, malahat.*

Mavhum otlar: *azimat, marhamat, vajh, vaʻda, vahshat, davran, javhar, jurʻat, zaman, izzat, shm, iman, irada, ixtiyar.*

Muayyan (konkret) otlar: *kitab, maktab, muhr, naqsh, oraz, naxl, ravoq, sanduq, tabaq, tovus, hujra.*

Sifatdoshlar: *mubaddal, muvakkil, munqatiʻ, muntazir, mutahayyir, musallam, muqayyad, muqarrar, mugʻanniy.*

Shaxs otlar: *amir, vazir, maʻshuq, moʻmin, nabi, sultan.*

Feʼldan kelib chiqqan oddiy darajadagi sifatlar: *mahbub, mahrum, mahram.*

Orttirma darajadagi feʼl sifatlar: *aʻzam, afzun aʻza, ahval.*

Nisbiy sifatlar: *boqi(y), ilohi(y), kayoni(y), vovi(y), asi(y).*

Ravishlar: *avval, batinan, zahiran, alhal, filhal.*

Bogʻlovchilar: *amma, va.*

Siniq koʻplik son formalari: *avsaf - vasf* soʻzidan, *avqaf – vaqf* soʻzidan, *atrof-taraf* soʻzidan, *aflok – falak* soʻzidan, *afʻal – feʻl* soʻzidan, *afgʻon - figʻon* soʻzidan, *axbor - xabar* soʻzidan, *ahvol - hol* soʻzidan, *ehson - hasan* soʻzidan, *eʻzoz - aziz* soʻzidan.

Koʻplik sonning toʻgʻri yoki toʻliq koʻrinishlari: *himayat, tarbiyat, sulukat, savalat, kayfiyat, ahvalat, mavjudat.*

Joy va payt nomlari : *mavziʻ, mavsum, mazklis, maydan, manzil.*

Arab masdarlari aksariyat turkiy yodgorliklarda bo'lgani kabi Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida ham o'zlarining fe'l-otlik ma'nolarini saqlagan. Masalan: *tavsif, tavof, qatl*. Ular ko'pgina hollarda ot-fe'l tipidaga qo'shma fe'llar tarkibida *et-, qil-, ayla-* so'zlari bilan ot vazifasida kelib, o'timli fe'llarni hosil qiladi: *taklif qil-, tasnif ayla-, tark et-* kabi. Bunday masdarlar bo'l-fe'li bilan birikib, ko'pgina qollarda murakkab o'timsiz fe'llar yasagan:

Mirning asli Ozarbayjondindur va mavludi Sarob otlig' kentdindur. Yigitliklarida shayx Sadriddin Ardabiliy (quddisa sirruhu)g'a murid bo'ldilar (3).

Sayd etti dilbarim meni oshufta sochdin,

Soldi kamand bo'ynuma ikki qulochdin (32).

Hazrati Mirg'ama'lum bo'lg'och, oni o'z suhbatidin mahrum qilib xonaqoxdin ixroj qildilar va buyurdilarkim, hujrasini buzub tufrog'in toshqari tashlasinlar (5).

Ba'zan arab masdarlari o'zlarining ot-fe'llik xususiyatlarini yo'qotib, muayyan moddiy narsalarni anglatib kelgan: *kitob, bayt, davot*. Mavhum ma'no anglatuvchi masdarlar shu o'zakdan hosil bo'lgan so'zlar bilan sinonimik munosabatga kirisha olishi arab tili grammatikasi uchun odatiy hol. Bu xususiyatga molik so'zlar Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida keng qo'llangan: *azm-azimat, karam-karamat, saval-savalat*.

Yodgorliklarda aniqlik nisbatida (CaCnC qolipli) va *mu-* old qo'shimchali *-i-* infiksli arabcha sifat-doshlar ajralmas otsifatlar tarzida qo'llangan bo'lib (a), majhul nisbatdagi sifat-doshlar (MuCCnC qolipli) va *mu-* old qo'shimchali, *-a-* infiksli holatda (b) qo'llanadi:

a) *kozib, vosiy, zolim, sohib, muvakkil, mutahayyir, mutavajjih;*

b) *azimat, alamat, asalat, kiyasat.*

Shaxsotlari (CaCCaC qolipli) doimo otsifat tarzida qo'llangan: *shar'iyot, sifot, sodot, takallufot, avсот, falakiyot.*

Alisher Navoiy arabcha oddiy darajadagi sifatlarni ot-sifat tarzida qo'llasa (a), orttirma darajadagilarni faqat sifat turkumi sifatida qo'llaydi va daraja ma'nosini aks ettirmaydi (b):

a) *zaiif, kabir, mazlum, rahim;*

b) *mubtalo*.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois»da arab nisbiy sifatlari o'z ma'nosini to'liq saqlaydi: *vahshiy, majoziy, rabboniy, haqiqiy, boqiy*.

Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asari leksikasida arabcha yordamchi so'z turkumlari ham o'z ma'nosida qo'llanadi: *amma, va* kabi teng bog'lovchilar.

Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» muallifi ko'plik sonining to'g'ri formalarini ko'plik sonining to'g'ri formalarini (jen. rod. *-at*, qo'shimchali, muj. rod *-in* qo'shimchali) juda kam qo'llagan (a).

Siniq ko'plik qo'shimchalarini esa ko'plikni anglatgan holda (b), ayrim hollarda birlik ma'noda (v) qo'llagan:

a) *diyomat, zarurat, inoyat, karomat*;

b) *avsof, avqof, amvol, ahkom*;

v) *atrof, ahvol*.

Demak, arabcha so'zlarning ko'p qismini masdarlar, sifatdoshlar, ko'plik sonning siniq shakllari va mavhum ot ma'nosini anglatuvchi so'zlar hamda muayyan otlar tashkil qiladi. Biroq dalillardan ma'lum bo'lmoqdaki, o'zlashgan so'zlar alohida lug'aviy ma'noviy guruhlarni tashkil eta olmaydi. Shuning uchun ham arabcha so'zlarni sistem leksikologiyada ajratilgan tub turkiy TEQdagi leksik-semantik va mavzuviy guruhlarga ularning teng darajadagi a'zosi sifatida kiritish mumkin.

2.3. Eroniy so'zlar qatlami

Yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, eroniy TEQga mansub so'zlar Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida 781 birlikni tashqid qiladi (15, 6 foiz). Shundan 236 tasi (2,9 foiz) o'zagi arabcha va yasovchi qo'shimchasi fors-tojikcha bo'lgan so'zlardir (5-jadval).

Uzoq tarixga nazar salsak, eroniy tilli xalqlar bilan turk ulusining aloqalari ildizi juda qadimiy ekanligining guvohi bo'lamiz. Daqiq tilshunos Mahmud Koshg'ariy ham XI asrdayoq bu do'stlikni e'tirof etib, turkiy va eroniy ikki tillilik mazkur xalqlar o'zaro aloqalarining mushtarak va qadimiy ekanligini ta'kidlagan

edi. Shuni bilish mumkinki, ko'plab eroniy so'zlar V-XI asrlarda turkiy tillarga kirib kelgan.

Bu so'zlarning iste'moli XIV-XV asrlargacha kengayib bordi, hatto XIX asrgacha ularning qiymati pasaymadi. Shuning uchun ham Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida fors-tojikcha so'zlarning ko'lami turkiy so'zlarnikiga qaraganda bir muncha ko'pdir.

Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asari leksikadagi eroniy TEQ ga mansub so'zlarni tashqi-moddiy tomondan bir bo'g'inli ikki fonemali (*ta-* old qo'shimchasi) bo'g'inli 12 fonemalikkacha bo'lgan so'zlar (parishanahval) tashkil qiladi.

Grammatik mansubligiga ko'ra eroniy so'zlar quyidagicha:

Otlar: a) konkret otlar: *abr, amakizoda, ashk, bag'r, badan, bang, bog', bog'bon, bog'ot, bozor, bunafsha, bo'ston, ganj, gardun, gov, gul, gulzor, guliston, guhar, go'sht, dar, dara, darvesh, darvoza, daryo, dast, dastor, dushman, do'kon, do'st, nayza, non, ob.*

b) mavhum otlar: *afsona, afsun, bahona, lof, maza, noz, nola, orzu, orom.*

Sifatlar: *afzun, beh, zar, zo'r, pinhan, pok, rasvo, siyoh, xijil, xurram, xursand, xo'b, cholok, sharmanda, shodmon, sharmisor, shoyista, sho'rida, buzurg, bag'oyat, bad, buzurg, garm, gulgun, devona, dilkash, dono, durust, zebo, zor, kabk, kam, kobud, zod, ozoda, orasta, orosta, osoyish.*

Misollardan shu narsa ayon bo'ladiki, o'zlashma so'zlarning katta qismini konkret ma'noli otlar va asliy sifatlar tashkil qiladi. Bundan tashqari, old qo'shimcha affiksoidlar bo'lmish *be-*, *ba-*, *ser-*, *pur-*, *xush-* bilan yasalgan sifatlar ham talay. Masalan: *bag'oyat, bechora, befoyda, behad, behayo, serob, purkor, puroshub, xushgo'y, xushhol, xushhol, xushnavis.*

Ravishlar: *kam, bisyar, anchunan, xiyla.*

Sifatdoshlar: *sargashta, shikasta, shukufta.*

Modal so'zlar: *kashki, magar, shayad.*

Bog'lovchilar: *agar, lekin, valekin, gah-gahi, ya.*

Undovlar: *ey, vay, hayi huy, zihi.*

Sof forsiy so‘zlar. *Abr, abtarvash, abtarsheva, avbosh, agar, agarchi, az, amakizoda, andoz, afsona, afsun, ashk, ashkbor, ba, bag‘oyat, bag‘r, bad, badal, badan, badbaxt, badzabon, bajo, bazmgoh, bayram, baland, balki//balkim, bang, band, banda, bar, barhaq, barham, bas, base, baxt, baxshish, baho, bahodir, bahona, bahor, beandoza, beandom, begona, bedavo, bedod, bejihat, beixtiyor, beqaror, bemaoshlik, bemehr, beminnat, bemonand, beparvo, bexabar, bexeshona, bexonumon, bexudona, bechora, besha, biyobon, binish, bisyor, bo, bovar, bovujudi, bog‘, bog‘bon, bog‘ot, boz, bozor, bora, buzrukvor, buzurg, buzurgvor, buzurgzoda, buzurgmanish, bunafsha, bunafshazor, bunyod, bo‘ston, vale, gavhar, gavharzoyi, gavharrez, gado//gadoy, ganj, gar, gard, gardun, gardunjoh, garm, gah, gasht, gilaomiz, girdob, giryon, girist, giriftor, girya, gov, goh, goh-goh, goh-gohi, goho, guvoh, gudoz, guzir, go‘iyo, gul, gulandom, gulafshon, gulbarg, gulbong, gulgun, gulzor, guliston, gulnor, gulchehra, gulshan, gul‘uzor, gunash, gunbaz, gung, guruh, guftor, guhar, guharbor, guharnigor, go‘sha, go‘sh, go‘yanda, , go‘yo, go‘yoki, go‘yon, go‘l, go‘riston, go‘rxona, go‘stoxona, davron, dam, dam-badam, dar, dara, darvesh, darveshvas, darveshona, darveshsifat, darvoza, dargoh, dard, dardmand, dardmandona, daryo, darig‘, dariy, darmahal, darmon, darun, darham, dast, dastgir, dastgoh, dastmoya, dastor, dastras, dastur, dasht, devon, devona, devonavash, devonavor, devor, dehdor, dida, diqqatpesha, dil, dilbar, dildor, dilkash, dilnavoz, diloro, diloshub, dilpazir, dilpisand, dilrabo, dilraboyanda, dilfirib, dilxasta, dilxoh, dimog‘, dindor, dog‘, dod, dol, domgoh, donish, donishvar, donishmand, donishmandona, donish, dono, dor, doro, doru, doston, doxil, doxil, du, dud, dun, durarbor, durbor, durust, dushman, do‘kon, do‘st, yod, yodgor, yor, yoron, yoxud, jahon, jahongashta, jahongir, jahonoro, jahonso‘z, jigar, jilvagar, jon, jonbaxsh, jonvor, jongudoz, jonon, jonparvar, joro‘bkash, judo, zabon, zad, zang, zangor, zanjir, zar, zarifvash, zarofatandesha, zeb, zebo, zor, kabk, kadxudo, kam, kamand, kar, kobud, kog‘az, kokul, kom, kor, korgoh, korxonona, kosagar, koshki, ko‘y, kulba, ko‘shish, kushonish, ko‘yu-ko‘cha, lab, labolab, lavand, lavandvash, lavandsheva, lagan, laylivash, lak, lang, langar, lat, lekin, lola, loubolivash, lof, magar, magarkim, mag‘zoba, maza, may, maygun,*

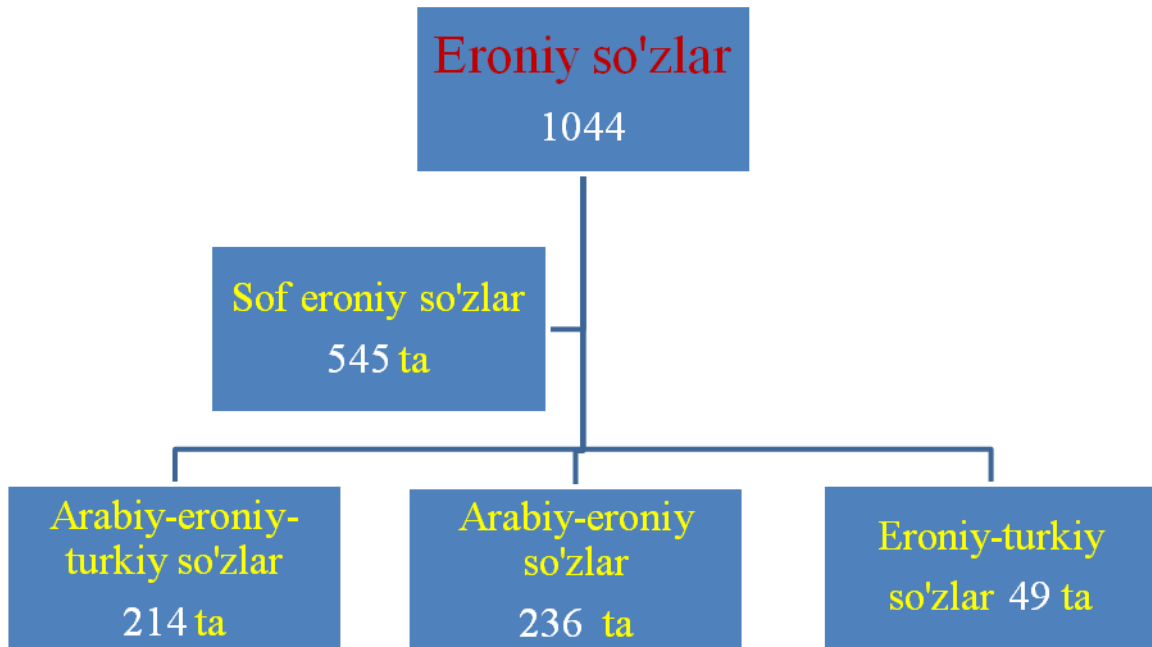
maydon, maymun, mayoba, mast, meva, mirzoda, moh, mujda, mo'y, murg', mushkbo', mo', nabira, navbahor, navisanda, navish, navoyib, navoh, navohiy, navras, nadimsheva, nayobat, nayza, nayshakar, namak, namudor, nargis, nigor, nigoriston, nigun, nob, nogah//nogoh, nodon, noz, nozanin, noziksheva, noz, nozuk, nokas, nola, non, nonvoy, nopaydo, notavon, noxush, nohamvor, noshod, noshoyista, no'sh, ob, obodon, ovoza, ogoh, ozod, ozoda, ozodavash, ozurda, oyin, oyina, omad, omizish, orasta, orzu, oroyi, orom, oromgoh, oromijon, orosta, osoyish.

Misollardan shu narsa ayon bo'ladiki, o'zlashma so'zlarning katta qismini konkret ma'noli otlar va asliy sifatlar tashkil qiladi. Bundan tashqari, old qo'shimcha affiksoidlar bo'lmish *be-*, *ba-*, *ser-*, *pur-*, *xush-*, *ba-* kabilar bilan yasalgan nisbiy sifatlar miqdori ham anchaga yetadi.

Arabcha-forscha so'zlar. *Bemor, bebadal, bebahra, amaldor, badmaosh, badfe'l, badxo'y, badxulq, bahramand, beadabona, beadad, beaql, bevafo, bevosita, benazir, benasib, benihoyat, betaayyun, betaamul, betakalluf, betob, betoqat, befoyda, behad, behayo, behol, olamgir, vazirzoda, mavlonozoda, mavolivash, musulmonvash, mushkulkusho, odamzoda, odamivash, odamizod, odamisheva, olamoroyi, sayidzoda, tabibsheva, turkvash, turkigo'y, turkiy, turkona, turkonaroh, g'amgin, g'amkash, habissheva, havasnok, hazlomez, , hamroz, hamsabaq, hamuldara, hozirona.*

Ma'no munosabatlariga ko'ra eroniy so'zlarni ham mavzuviy va lug'aviy grammatik guruhlariga bo'lish mumkin. Mazkur lug'aviy ma'no guruh (LMG) larning teng ma'noli a'zolari, sinonimlari tarzida yoki LMG larning yangi qo'shimcha ma'no (konnotativ) (a) va uslubiy ma'no (ottenka) bilan boyituvchi (b) birikmalari (leksema) vazifasida qo'llanganligini ko'rish mumkin:

5-
jadval

Agar arabcha TEQ da mavhum ma'noli so'zlar yetakchi o'rinda tursa, eroniy TEQ da esa konkret ma'noli so'zlar asosiy o'rinda turadi. Masalan, *bemehr*, *beparvo*, *gulandom*, *gulafshon*, *gulbong*, *gulgun*, *gulnor*, *gulchehra*, *gul'uzor*, *guharbor*, *guharnigor*, *dilbar*, *dildor*, *dilkash*, *dilnavoz*, *diloro*, *diloshub*, *dilpazir*, *dilpisand*, *dilrabo*, *dilraboyanda*, *dilfirib*, *dilxasta*, *dilaram*, *dilbar*, *yar*, *mah*, *mohi tobon*, *chashmi giryon* singari bir sinonimik qatordaga so'zlar yagona tushuncha - sevgili ma'nosini anglatadi.

*Vah, ne holatdurki, men har necha ko'rguzsam niyoz,
Ey mahi **bemehr**, sendin zohir o'lmas g'ayri noz (100).*

*Tushgali hajringda, ey sarvi **gulandom**im mening,
Ne ko'zumda uyqu bor, ne jonda oromim mening (102).*

Sendin ayru tushgali, ey mohi tobonim mening,

Dam-badam qonyoshi yig'lar chashmi giryonim mening (102).

Nazmiy uslubga xos bunday arabcha va fors-tojikcha soʻzlar Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari leksikasining 15,6 foizini tashkil qiladi. Albatta, bunday soʻzlar oʻzaro alohida leksik-semantik va mavzuviy guruhlariga ajralmasdan hayotiy zarur narsa va voqea-hodisalarni qoʻshimcha maʼnolar bilan toʻldirish uchun xizmat qilgan.

Biroq bunday qatʼiy va aniq riyoziy koʻrsatkichlar, shuningdek, TEQLarning lugʻaviy-tavsifiy bayoni etimologik qatlamlar hamda ularning birliklari haqidagi tashqi maʼlumotlar beradi. Biz bu maʼlumotlarga tayanadigan boʻlsak, Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida turkiy soʻzlar miqdori deyarli barcha qatlamlardan past degan xulosaga kelamiz. Bunday xulosalar eski oʻzbek tili leksikasi boʻyicha qilingan deyarli barcha tadqiqotlarda mavjud. Afsuski, bu riyoziy-tavsifiy maʼlumotlar turli xildagi TEQLarning, jumladan, turkiy, eroniy va arabiy soʻzlarning tildagi sifat mavqei toʻgʻrisida aniq xulosa chiqarishga toʻsqinlik qiladi. Chunki tavsif va roʻyxatlarda, riyoziy koʻrsatkichlarda biz fahm (tajriba, kuzatish, emperik oʻrganish) asosida «Majolisun-nafois» asari lugʻat boyligining tashqi miqdoriy tomoni haqidaga maʼlumotga ega boʻlamiz. Bunday xulosalar koʻp hollarda bizni “aldaydi”. Buning boisi shundaki, qiyosiyot (dialektika) va tasavvuf taʼlimotiga koʻra tashqi tomondan oʻrganish bizni hamma vaqt «yangninggiradi”, “chalgʻitadi». Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy buni «Lisonut-tayr» asarida ixchamgina qilib «Qosir etti fahmdin idrokni» fahm, yaʼni hodisalarning tashqi xususiyatlari, idrok, esa mohiyatni ochishga toʻsqindik qiluvchi) deb sharhlagan edi. Haqiqatan ham TEQLarni fahmiy usulda miqdoriy koʻrsatkichlarda va roʻyxatlarda koʻrib oʻtish turkiy, arabiy va eroniy TEQLar orasidaga sifat bogʻlanishlarini sifat munosabatlar bilan qorongʻilashtirib qoʻyadi. Bu qatlamlar orasidagi sifat bogʻlanishlarni koʻrib oʻtish uchun biz namuna sifatida atigi uchta turkiy soʻzni, shu soʻz ifoddlagan maʼnoni anglatuvchi arabiy va eroniy maʼnodoshlarni, yaʼni sinonimlari bilan munosabatini koʻrib oʻtamiz. Bu

soʻzlar suyukluk, tuzluq, goʻzal- kabilardir. Shuningdek, suyukluk soʻzining sevgili maʼnosini anglatuvchi arabiy (a) va forsiy (b) maʼnodoshlari (sinonimlari) ham keng qoʻllanilgan: (1-chizma)

a) *gulafshon* - *Bu hazratkim, bu majlis ahlining sadrinishidurlar sahobi maoniylari **gavharrez** va bu jamoatkim, ul hazrat xirmani maoniysining **xushachinidurlar**, gulshani tabʼlari **gulafshon** va **sumanbez**, sarxaylgʼa vusuli ilohi yetsun va xaylgʼa sharafi saodat va magʼfirati nomutanohi kasib etsun (62) .*

***guharnigor** – Maʼshuq umidida dardu hasratini izhor qilib betoqatligʼigʼa rahm etmasida u matlaʼdaoʼq javob ul tabʼi durarbordin va xomai **guharnigordin** raqam topibdurkim, vasfida aql hayron va fahm sargardon (103).*

***guharbor** - Parivash hajrida ozorlaridin ani xabardor qilmoq orzu aylabtur va aning jilvasi muqobalasida koʻzin **guharbor** qilmogʼni havas qilibdur va ikkisi nodir voqeʼ boʻlubturkim (105).*

***dildor** – Gʼuncha gar nisbat qilur oʻziga **dildor** ogʻzini,*

Ey sabo yeli, toʻla qon ayla zinhor ogʻzini (14).

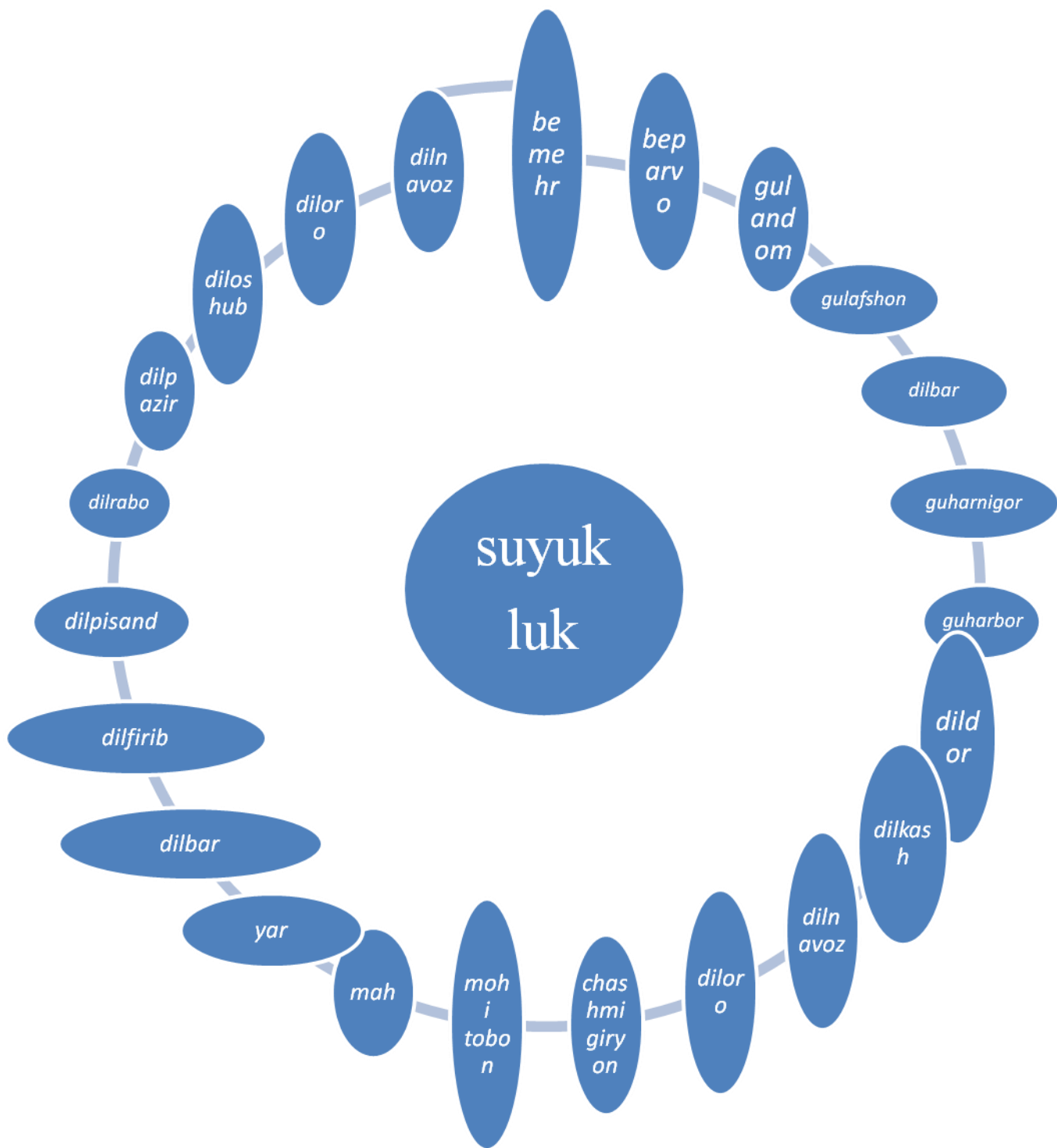
***dilkash** - Surati xush va siyrati **dilkash**, axloqi hamida va atvori pisandida yigitdur (83).*

***dilnavoz** - Yor ishtiyoqinnng suubatida va dardi firoq uquba-tida bu matlaʼ behad **dilnavoz** va bagʼoyat jongudoz voqeʼ boʻlubtur (102).*

***diloro** – Ham bu matlaʼ tavrada-oʻq qofiyagʼa tagʼyir berilib, hamul radifda bu matlai dagʼi asru **diloro** vaanduhafzo tushubtur (105).*

1 - ch i z m a

“suyukluk» uyasi

Albatta, *suyukluk* (sevgili) va uning ma’nodoshlari ta’riflanayotgan “suyukluk”ning ba’zi tomonlarini tavsiflayoganga o’xshaydi. Chunonchi, *guharnigor*, *dilbar*, *dildor*, *dilkash*, *dilnavoz*, *diloro*, *diloshub*, *dilpazir*,

dilpisand, dilrabo, dilraboyanda. Biroq keltirilgan misollardan bu soʻzlar «suyukluk» ning yoki sevgilining yuzini tavsiflamay, uning oʻzini atayotlanligi aniq koʻrinadi.

Suyukluk tushunchasini boshqa soʻzlar bilan atash zaruratidan emas, balki ifoda vositasini rang-baranglashtirish, goʻzallashtirish, istiora, sheʼriyatda esa vazn, qofiya talabi bilan belgalanadi. Xuddi shuningdek, *jahongashta* soʻzi va uning noturkiy maʼnodoshlarini olib koʻraylik:

a) *jahongashta* - M i r L a v a n d— *jahongashta* kishidoʻr. *Qalandarlik suratida yurur erdi* (51).

jahongir – *Muluk shajarlarining boʻstoni va salotin gavharlarining ummoni, xoqoni jahongiri sohibqiron, yaʼni Tye mur Koʻragon* (89).

jahonoro – *Saltanat bahrining durri yaktosi va xilofat sipehrining xurshedi jahonorosi, saxovat havosining abri guharbori va shijoat beshasining huzabr shikori* (96)

jahonsoʻz – *Rindemu oshiqemu jahonsoʻzu joma chok,*

Bo davlati gʻami tu zi fikri jahon chi bok (3).

b) *jonbaxsh* – *Xasta jonim zaʼfigʻa laʼli shakarboring iloj,*

Zor koʻnglum dardigʻa jonbaxsh guftoring iloj (98).

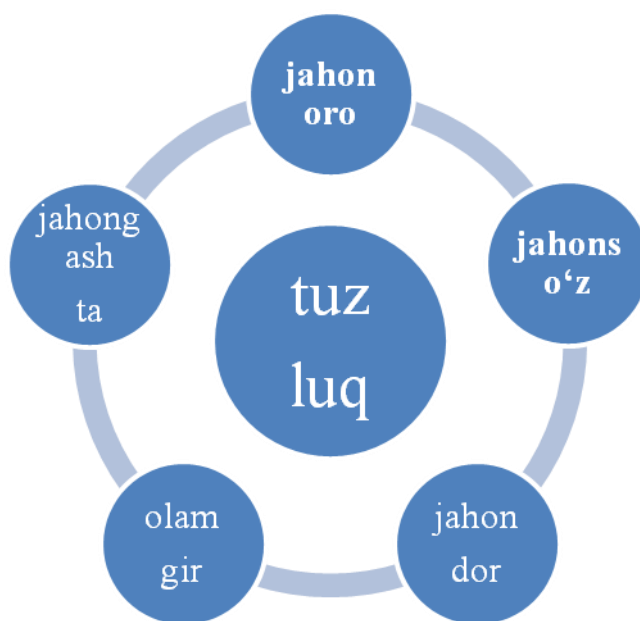
jonvor – *Bir navʼ qadimona sheʼr ham aytur, ammo yaqindur odamiylik suratidin munxaleʼ boʻlub oʻzga jonvor suratigʻa masx boʻlgʻay*(70).

jongudoz – *Yor ishtiyoqinnng suubatida va dardi firoq uqubatida bu matlaʼ behad Dilnavoz va bagʻoyat jongudoz voqeʼ boʻlubtur* (102).

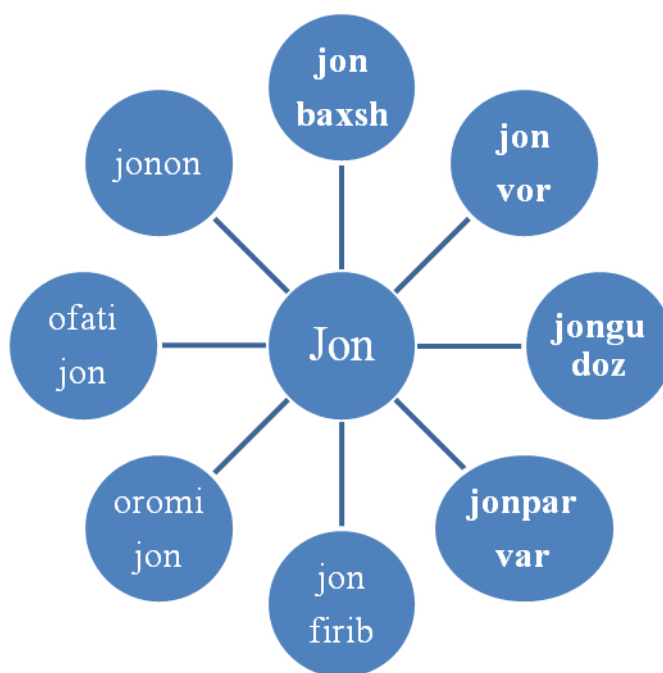
jonparvar – *Bu valoyatosor guruh va bu fashohatshior anbuhlarning ruhlarinikim, xaloyiq ruhi alarning jonparvar nafaslaridin tozadur va ulus osoyishi alarning ruhboxsh kalomlaridin beandoza* (13).

2-chizma

«Tuzluq» uyasi

3- chizma
«go'zal~» uyasi

Chizmalardan ko'rinib turibdiki, turkiy suyukluk, tuzluq, go'zal - so'zlari uyalarning markazida turadi va qurshovdagi boshqa lafzlarning asosiy ma'nosi shu

kalimalar bilan ifodalanadi. Shuning uchun bu uyalarda ko'rsatilganidek, asosiy lisoniy ehtiyoj bo'lgan atash-nomlashni ifodalash ahamiyati turkiy so'zlarga molikdir. Ularning arabiy, eroniy qurshovlari esa ifodalash, tasvirlash, badiiylik, go'zallikni ta'minlashga xizmat qiladi. Zaruriy ehtiyoj turkiy so'zlar bilan ifodaning bo'lsa, arabiy, eroniy so'zlar badiiy sayqal berishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, bayonlarda shunday o'zlashma so'zlar borki, ularning o'zlari alohida bir lug'aviy uyalarning markazini tashkil qiladi va ma'lum narsa, belgi, harakatni atash-nomlashning yagona markaziy vositasi bo'lib keladi. Chunonchi, aql so'zi har bir ishga ongli munosabatda bo'luvchi shaxs ma'nosini yagona atash-nomlash vositasidir. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois»da bu lafz *aqlli, dono, pursuxan, asalatli, aqlu danishda barkamal* kabi so'z va so'z birikmalarini o'z atrofida biriktiradi. Akl so'zi shu tushunchani ifodalash uchun yagona vositadir. Qadimga turkiy tilda bu tushuncha ***bilga, o'ga*** kabi turkiy so'zlar bilan ifodalangan. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» tilida bu so'zlar ishlatilmaydi. Xudpi shunday fikrni *parishon, mahram, namayon, xabar, g'ayr, hazin* kabi so'zlarga nisbatan ham aytish mumkin.

Shuni ta'kiddash mumkinki, na hozirga o'zbek tili (HO'T) va na eski o'zbek tili (EO'T) o'z va o'zlashma so'zlar qiymat va ahamiyat nuqtai nazaridan o'rganilmagan. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» materiallari asosida esa bu hodisani ko'rib chiqish noto'liq va bir tomonlama xulosalarga olib kelgan bo'lar edi. Chunki manbalarimizning materiallari nihoyatda cheklangan. Shuning uchun katta lug'aviy material asosida o'z va o'zlashma so'zlar orasidaga munosabatlarni atroflicha o'rganish ancha qimmatli ma'lumotlar berishi EO'T lug'at boyligining TEQlari, ularning har birining til quriliishdagi mavqei haqida to'g'ri xulosalar chiqarishga imkon berishi mumkin. Chunki shu kungacha fanimizda mavjud bulgan ma'lumot va hukmlar lug'at boyligimizning, asosan, miqdoriy tahliliga tayanadi. TEQlarning sifat mohiyati jihatidan o'rganish, har bir so'zning qiymatini aniqlash, eski o'zbek tili lug'at tarkibi haqida yangi xulosalar chiqarishga imkon yaratada.

II B O B

ALISHER NAVOIYNING «MAJOLISUN-NAFOIS» ASARINING HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIGA MUNOSABATI

O‘TILda Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari leksikasidagi 4260 leksemaning 2322tasi (54,5 foiz) uchramaydi. Shundan 14 leksema (04 foiz) turkiy (*yasoq, asru, biti-, bitikchi, dag‘i, yolin, yonchoq, ushoq, cherik, chog‘ir, yuxlaqu, yasol, o‘tru, qazoqlig‘*), 81 leksema (4 foiz) arabiy va 140 leksema (7 foiz) eroniy TEQga mansubdir. Demak, O‘TILga yodgorlik so‘z boyligining 45,5 foizining.

1-§. O‘TILda qayd qilingan bo‘lib, Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida uchraydigan so‘zlar

Alisher Navoiy yuksak badiiylikni ko‘z-ko‘z qilishni, turkiy tillar imkoniyatini jahonga namoyish qilishni maqsad qilib ko‘ygan va o‘z asarlarida turkiy tillar, shevalar hamda yodnomalarda qo‘llangan so‘zlardan unumli foydalanib, butun imkoniyatlarni ishga solgan. Hissiz, riyoziy ko‘rsatkichlar buning yorqin dalilidir. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari leksikasining 55 foizi hozirgi o‘quvchi uchun tushunarli. O‘TILda o‘z aksini topmagan va 0,4 foizini tashkil etuvchi 1938 so‘zni tarixiy-etimologik qatlamlarga ko‘ra quyidagi (aralash so‘zlar bilan birga) guruhlash mumkin:

1.Turkiy qatlam so‘zlari 14ta (3 foiz):

- a) arabiy - turkiy so‘zlar 46 ta (1,1 foiz);
- b) eroniy - turkiy so‘zlar 35ta (0,8 foiz).

Jami: 95 ta (2,2 foiz).

1.1.Turkiy so‘zlar qatlami

Arabcha-turkiycha so‘zlar: *avdatliq\\adablig‘//adabliq, astrabodlig‘,bul‘ajablig‘, viqorliq, da‘volik, devonboshi, diqqatsozlig‘, jafochi,*

jurjonlik, jo'nobodlig', zarofatliq, kabudjomalig', kamardo'zliq, kohilliq, lavandlig', lollig', mabhutluq, mazlumshiorlig', manishlik, matla'larcha, mahdiylik, mashrabliq, mutasavvirlik', muhovaraliq, niyozmandlig', omiylik', oshuftalig', sahariydek, sahhoflik, simnonliq, sovaliq, taaqqulluq, tabaslik, tavrlig'//tavrlilik//tavrliq, tayobodlig', taqvimdek, taxayyulluq, ta'zimlik, tiyralik, turfaliq, turshizlik, shikoyatpayvandlig', shirinadoliq, shu'badabozliq, g'azlfurushluq, hofizasicha, hullaboflig'.(46)

Forscha-turkiycha so'zlar: *sipohiylik, yakdastlik, badxo'yulug', badshe'rlik, bedillig', betoblig', bexudlik, gustohlik, darveshxo'yulug', darzigarlik, diljo'yulug'//diljo'yulug', jomabofliq, kamongarlik, kapanakpo'shluq, kissado'zluq, kordgarlik, nomurodlik'//nomurodliq, navisandalik, purgo'yulug', purkorlik', sodalik', tirandozlik, xayolangezlik, xaymado'zluq, xishtmolliq, xudoroylik, xudroylik, xurasonliq, xushgo'yulug', xushluq, xushxonliq, chechaktuluq, choshnilig', shikastalik, shikoflig'.* (35)

Arabcha-forscha-turkiycha so'zlar: *badfe'lliq, behijobliq, nuktapardozlig', faqrpeshalik, fanoandeshalik, xushtab'lig'.*(6).

2. Arabiy qatlam so'zlari 2082 ta (48,9 foiz).

3. Eroniy qatlam so'zlari 145 ta (3,4 foiz);

Abr, abtarvash, abtarsheva, avbosh, az, amakizoda, ashk, ashkbor, ba, badzabon, bar, barhaq, base, baxshish, beandoza, beandom, bedod, bemaoshlik, bemonand, bexeshona, bexudona, besha, binish, bisyor, bovujudi, buzrukvor, buzurg, buzurgzoda, buzurgmanish, vale, gavharzoyi, gavharrez, gardun, gardunjoh, garm, gah, gilaomiz, girist, girya, gov, gudoz, gulbong, gulgun, gul'uzor, gunash, guftor, guhar, guharbor, guharnigor, go'yanda, go'yon, go'stohona, dar, darveshvasht, darveshona, darveshsifat, dardmandona, darig', dariy, darmahal, darun, darham, dastgir, dastor, dastras, devonavash, devonavor, dehdor, dida, diqqatpesha, diloshub, dilpazir, dilpisand, dilraboyanda, dilfirib, dilxoh, dol, domgoh, donish, donishvar, donish, doxil, du, dun, durarbor, durbor, jahonso'z, jongudoz, jonparvar, joro'bkash, zad, zarifvash, zarofatandesha, kabk, kadxudo, kamand, kobud, korgoh, kosagar, ko'shish, kushonish, labolab, lavand,

lavandvash, lavandsheva, laylivash, lak, loubolivash, maygun, mayoba, mirzoda, moh, mujda, mo‘y, murg‘, mushkbo‘, mo‘, navisanda, navish, navoyib, navoh, navohiy, navras, nadimsheva, nayobat, nayshakar, namak, namudor, nargis, nigor, nigoriston, nigun, nob, nohamvor, noshod, noshoyista, no‘sh, ob, ozodavash, ozurda, oyin, omizish, oroyi, orosta, osoyish(145).

a) arabiy - eroniy so‘zlar 64 ta (1,5 foiz).

4. Aralash turdaga so‘zlar: 63 ta (3 foiz).

Bebadal, badmaosh, badxo‘y, badxulq, beadabona, betaayyun, betaamul, olamgir, vazirzoda, mavlonozoda, mavolivash, musulmonvash, mushkulkusho, odamzoda, odamivash, odamisheva, olamoroyi, tabibsheva, turkvash, turkigo‘y, turkonaroh, g‘amgin, habissheva, havasnok, hamroz, hamsabaq, hamuldara, hozirona.(64).

Yanada ravshanroq qilib aytganda, bular ichida so‘ngti yasovchisi turkiy bo‘lgan so‘zlar 35 ta (0,8 foiz), eroniy bo‘lgan so‘zlar 64 ta (1,5 foiz).

Ko‘rinib turibdiki, O‘TILga kirmagan arabiy TEQ so‘zlari turkiy va eroniy TEQ so‘zlarga nisbatan ko‘p. Buning sababi “Majolisun-nafois” asari XV asr yuksak madaniyat sohiblari – shu zamonaning ijodkorlarining hayotiy faoliyatiga bag‘ishlangan va ularning eng saralangan baytlaridan namuna keltirishga bag‘ishlangan asar bo‘lganligi sababli unda qo‘llangan arabiy so‘zlarning qariyb 50 foizi O‘TILdan o‘rin ololmaydi, Demak, Bu asarni o‘qish va uning mag‘zini chaqish uchun ham eski o‘zbek tilining imkoniyatlarini yaxshi bilish kerak, ham Navoiy asarlariga bag‘ishlangan lug‘atlardan oqilona foydalanish lozim ekan.

Endi O‘TILga kirmay qolgan so‘zlarni TEQlarga ko‘ra alohida-alohida tahlil qilamiz.

1. Turkiy qatlam so‘zlari. (ularning ro‘yxati 3 jadvalda berilgan).

Turkiy TEQga oid bunday 95 ta (3 foiz) so‘zdan 81 tasi serunum so‘z yasovchi qo‘shimchalar bo‘lgan *-dek, -day, -larcha, -lik* bilan yasalgan so‘zlar bo‘lib, ularning lug‘atga kirmasligi tabiiy, chunki hech bir lug‘at unumli so‘z yasash qoliplarining hosilalarini qamrab ololmaydi, ular cheksizdir. Mazkur lafzlarni quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin:

3 - jadval

O‘TILda qayd qilinmagan turkii so‘zlar

Turkiy asosli (14\1)	Arabiy asosli (110/33)	Eroniy asosli (80/19)
<i>yasoq</i>	<i>avvalgi//avvalg‘i</i>	<i>sipohiylik</i>
<i>asru</i>	<i>avdatliq</i>	<i>shogirdlig</i>
<i>biti-</i>	<i>adablig‘//adabliq</i>	<i>sho‘xlik//sho‘xluq</i>
<i>bitikchi</i>	<i>aybsiz</i>	<i>yakdastlik</i>
<i>dag‘i</i>	<i>astrabodlig‘</i>	<i>g‘unchadek</i>
<i>yolin</i>	<i>atvorliq</i>	<i>hushyorlig‘</i>
<i>yonchoq</i>	<i>axloqlik</i>	<i>badxo‘ylug‘</i>
<i>ushoq</i>	<i>ahvollig‘</i>	<i>badshe‘rlik</i>
<i>cherik</i>	<i>bul‘ajablig‘</i>	<i>barhamlig‘</i>
<i>chog‘ir</i>	<i>buxorolig‘</i>	<i>bedillig‘</i>
<i>yuxlaqu</i>	<i>vafosiz</i>	<i>beixtiyorlig‘</i>
<i>yasol</i>	<i>viqorliq</i>	<i>beparvolig‘</i>
<i>o‘tru</i>	<i>vujudlo‘q</i>	<i>betoblig‘</i>
<i>qazoqlig‘</i>	<i>da‘volik</i>	<i>betoqatlig‘</i>
	<i>devonalardek</i>	<i>bexudlig‘</i>
	<i>devonalig‘</i>	<i>behollig‘</i>
	<i>devonboshi</i>	<i>bechoralig‘</i>
	<i>diqqatlik</i>	<i>birdam</i>
	<i>diqqatsozlig‘</i>	<i>bulbuldek</i>
	<i>jafochi</i>	<i>badxo‘ylug‘</i>
	<i>jurjonlik</i>	<i>gustohlik</i>
	<i>jo‘nobodlig‘</i>	<i>darveshlik//darveshliq</i>
	<i>zarofatliq</i>	<i>darveshxo‘yluq</i>
	<i>zarradek</i>	<i>darzigarlik</i>
	<i>zehnlik</i>	<i>diljo‘ylug‘//diljo‘yluq</i>
	<i>zotlig‘</i>	<i>donoliq</i>
	<i>zulfidek</i>	<i>badxo‘ylug‘</i>
	<i>idrokliq</i>	<i>gustohlik</i>
		<i>darzigarlik</i>
		<i>diljo‘ylug‘//diljo‘yluq</i>
		<i>jomabofliq</i>
		<i>jonlig‘</i>
		<i>zebolig‘</i>
		<i>ziyoratgohliq</i>
		<i>zorlig‘</i>
		<i>kamlik</i>
		<i>kamongarlik</i>

<i>ilmliq</i>	<i>kapanakpo 'shluq</i>
<i>insoniyatlik kamardo 'zliq</i>	<i>kissado 'zluq</i>
<i>kimyogarlik</i>	<i>kordgarlik</i>
<i>kotiblik</i>	<i>kosagarlik</i>
<i>avdatliq astrabodlig '</i>	<i>nomurodlig '//nomurodliq</i>
<i>jurjonlik</i>	<i>notavonlig '</i>
<i>jo 'nobodlig '</i>	<i>navisandalik</i>
<i>zarofatliq</i>	<i>loladek</i>
<i>kohilliq</i>	<i>naqshbozlig '</i>
<i>lavandlig '</i>	<i>nozikklik//nozukluk</i>
<i>latofatlik</i>	<i>osonlik</i>
<i>lollig '</i>	<i>parishonlig '</i>
<i>mabhutluq</i>	<i>podshohlig '</i>
<i>mazasiz</i>	<i>purgo 'yliq</i>
<i>mazlumshiorlig '</i>	<i>purkorlig '</i>
<i>mazmunluq</i>	<i>puxtalig '</i>
<i>maylliq</i>	<i>pushaymonlig '</i>
<i>manishlik</i>	<i>ravonlig '</i>
<i>mashliq</i>	<i>ranginlig '</i>
<i>matla 'dek</i>	<i>rasvolig '</i>
<i>matla 'larcha</i>	<i>rahnamoyliq</i>
<i>mahdiylik</i>	<i>sodalig '</i>
<i>mahoratlig '</i>	<i>somonliq</i>
<i>mahrumluq</i>	<i>soflig '</i>
<i>mashg 'ulluq</i>	<i>tanburachi</i>
<i>mashrabliq</i>	<i>tirandozlik</i>
<i>mashhadlig '</i>	<i>farzandlig '</i>
<i>minnatdorlig '</i>	<i>xayolangezlik</i>
<i>mullolig '</i>	<i>purgo 'yliq</i>
<i>mutasavvirlig '</i>	<i>purkorlig '</i>
<i>muhovaraliq</i>	<i>tirandozlik</i>
<i>naqqoshlik//naqqoshliq</i>	<i>xaymado 'zluq</i>
	<i>xaroblig '</i>
	<i>xiraliq</i>
	<i>xishtmollig</i>
	<i>xomlik</i>
	<i>xorlig '</i>
	<i>xubliq//xublug '</i>
	<i>xudroylik</i>
	<i>xudroylik</i>
	<i>xurasonliq</i>

<p> <i>nasabliq</i> <i>nafsliq</i> <i>niyozmandlig‘</i> <i>odamiylik//odamiyliq</i> <i>omiylig‘</i> <i>oshuftalig‘</i> <i>ra‘nolig‘</i> <i>sabodek</i> <i>sabrsiz</i> <i>savoddek</i> <i>sahariydek</i> <i>sahhoflik</i> <i>simnonliq</i> <i>sifotlig‘</i> <i>sovaliq</i> <i>suhbatliq</i> <i>taaqqulluq</i> <i>tabaslik</i> <i>tabrizlik</i> <i>tab‘lig‘//tab‘lik//tab‘liq</i> <i>tavrlig‘//tavrlilik//tavrliq</i> <i>tayobodlig‘</i> <i>taqvimdek</i> <i>taxayyulluq</i> <i>ta‘zimliq</i> <i>telbalardek</i> <i>tiyralik</i> <i>turfaliq</i> <i>turshizlik</i> <i>uzrxohlig‘</i> <i>xulqlik//xulqluq</i> <i>shayxliq</i> </p>	<p> <i>xushgo‘ylik</i> <i>xushluq</i> <i>xushxonliq</i> <i>chechaktuluq</i> <i>choshnilig‘</i> <i>shaydoliq‘</i> <i>sharmandaliq‘</i> <i>sherozlik//sherozliq</i> <i>shikastalik</i> <i>shikoflig‘.</i> </p>
--	---

	<i>shakllik</i> <i>shikoyatpayvandlig‘</i> <i>shiorliq</i> <i>shirinadolliq</i> <i>shoirlik//shoirliq</i> <i>shu‘badabozliq</i> <i>qabuliyatlik</i> <i>qalandarlik</i> <i>qasidaxonliq</i> <i>qobiliyatlig‘</i> <i>quvvatlig‘</i> <i>qullug‘//qulluq</i> <i>g‘azl furushluq</i> <i>g‘amxorliq</i> <i>g‘ariblik</i> <i>hayotdek</i> <i>hinducha</i> <i>hiriqlik</i> <i>hofizaliq</i> <i>hofizasicha</i> <i>hullaboflig‘</i> <i>hurmatlig‘</i> .	
--	---	--

1. Yasama so‘zlar:

1. Asosi O‘TILda mavjud bo‘lgan so‘zlar:

a) turkiy asosli so‘zlar;

b) eroniy asosli so‘zlar;

v) arabiy asosli so‘zlar.

2. Asosi O‘TILda qayd etilmagan so‘zlar:

a) eroniy asosli so‘zlar;

b) arabiy asosli so‘zlar.

II. Tub soʻzlar:

OʻTILda qayd etilmagan soʻzlar.

1. OʻTILda tamoman boshqa maʼnoda qoʻllangan soʻzlar. Biz quyida ajratilgan har bir guruh va guruhchalarning tahliliga toʻxtalamiz.

OʻTILga kirmay qolgan 176 ta soʻzdan 123 tasining soʻz yasash asoslari lugʻatdan joy olgan va ularning yasovchilari hamda soʻz yasash qolipining maʼnosi hozirga zamon grammatik tavsiflarida berilgan. YAʼni bunday soʻzlarning 1 tasi turkiy asosli soʻzlar: *bitikchi*; 18 tasi eroniy asosli soʻzlar; *badnamlik bekaslik bexudlik bexushlardek bulbuldek gadalardek gumanlig daraxtlarcha dastgirliq dastdarazliq devarlan- danishliq jahandarliq kushodalig mumdek xoʻblik ainabandlik aftardek ashnaliq parishanliq pirlig paklig parsalig rustaxeqlik sarvixiramandek sargashtalik sahibjamalliq sitaralardek suxandanlig shoʻridalik gʻunchadek hamzabanliq hazardastandek*; 11 tasi arabiy asosli: *asalatlik dunyaliq durafshanliq zarafatliq inkisarliq mubarakbadliq muyassarla- mubtalolik muqayadliq uzrxanliq qamardek* kabi soʻzlardan iborat.

Dalillardan koʻrinib turibdiki yuqorida keltirilgan hosilalar OʻTILdan maxsus joy olishi shart emas chunki hech bir lugʻat unumli sermahsul soʻz yasash hosilalarini qamrab olishi mumkin emas.

Demak bunday hosilalar *-dek -lik -larcha -lardek* kabi qoʻshimchalarning Alisher Navoiy davridayoq cheksiz mahsuldor boʻlganidan va HOʻT unumli soʻz yasash qoliplari oʻsha paytdayoq shakllanganligidan dalolat beradi. Bu fikrni yasash asoslari HOʻTda qoʻllanmaydigan va tabiiyki OʻTILdan joy olmagan biroq Alisher Navoiy asarlarida *-liq* qoʻshimchasi bilan yasalgan 18 ta yasash asosi eroniy boʻlgan (*badxoʻylugʻ, gustohlik, darzigarlik, diljoʻylugʻ//diljoʻyluq, jomabofliq, kordgarlik, navisandalik, purgoʻyliq, purkorligʻ, tirandozlik, xaymadoʻzluq, xishtmollig, xudoroylik, xudroylik, xurasonliq, chechaktuluq, choshniligʻ, shikoflig*) va 33 ta yasash asosi arabiy boʻlgan (*avdatliq, astrabodliq, jurjonlik, joʻnobodliq, zarofatliq, kohilliq, lavandliq, mabhutluq, mazlumshiorliq, manishlik, mashliq, mahdiylik, mashhadliq, muhovaraliq, omiyligʻ, raʼnoligʻ, sahhoflik, simnonliq, sifotliq, sovaliq, taaqqulluq,*

tab'lig'//tab'lik//tab'liq, tavrlig'//tavrluk//tavrliq, tayobodlig', taxayyulluq, ta'zimliq, tiyralik, turshizlik, shu'badabozliq, g'azlfurushluq, hinducha, hiriyluk, hofizasicha, hullaboflig' kabi) so'zlar yana bir bor tasdiqlaydi.

Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan biroq O'TILda qayd kilinmagan turkiy asosli tub so'zlar sifatida quyidagi 1 ta *bitikchi* "yozuvchi" so'zini keltirish mumkin.

Shu bilan birga O'TILda mavjud biroq Alisher Navoiy asarlarida butunlay boshqa ma'noda qo'llangan 4ta tub so'z borki ular tubandaga ma'nolarda qo'llangan: *ushoq* – "kichik mayda» *yorlig'* – "buyruq" *yon* – "qaytmoq» *qo'p* – "o'rindan turmoq» ma'nolarida qo'llangan.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asari lug'at boyligi turkiy TEQga mansub bo'lgan 342 ta so'zdan atiga 52 tasi (1.2 foiz) hozirga o'zbek adabiy tilida ishlatalmaydi. Bu 352 ta so'zdan 18 tasining yasalish asosi eroniy 33 tasining yasalish asosi arabiy va 1 tasi turkiy asosli so'zlardir.

Ko'rinib turibdiki O'TILga kirmagan so'zlar sifatida ajratilgan va turkiy lug'aviy qatlamga mansub bo'lgan 352 ta (8,3 foiz) so'zdan 138 tasining asosi O'TILda berilgan va hosila so'zlar unumli so'z yasash qoliplari bilan yasalgan 52 tasining yasalish asosi esa arabiy-eroniy tillarga mansub bo'lib, ular HO'Tda qo'llanmaydi. Shuning uchun bu so'zlarni O'TILga kiritish shart emas ularni izohli lug'atga kirmagan so'zlar qatoridan chiqarish lozim. O'TILga kirmagan so'zlar sifatida 64 ta so'z va 14 ta ma'no qayd etilishi mumkin. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, 64 ta so'z va 14 ta ma'noning faqat turkiy tilga xos 14 tasi hozirgi o'zbek shevalarida jumladan o'zbek tilining Xorazm shevalarida qo'llanadi. Bu so'zlarni o'zbek tiliga qadimgi turkiy tildan qolgan yodgorliklar deb baholash lozim (*dag'i, yolin, yonchoq, ushoq, cherik, chog'ir, yuxlaqu, yasol, o'tru, qazoqlig'*). Bu so'zlarning *dag'i, ushoq, cherik, chog'ir, o'tru* singarilari eski o'zbek yozma yodgorliklarida keng qo'llangan va adabiyot ixlosmandlariga tanish. Qolgan *yonchoq* "bezakli ot yopig'ining ikki yoni", *yuxlaqu* "yuqadigan", "saf", "qator", *qazoqlig'* "qozilgan" so'zlari turkiy tillarning eng qadimgi davrlaridan saqlanib qolgan qoldiq hisoblanib, ulardan Alisher Navoiy o'z asarining badiiy yuksakligini ta'minlash uchun foydalangan.

1.2. Eroniy soʻzlar qatlami

Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asaridagi 19 ta (0,4 foiz) eroniy TEQga oid (*badxoʻylugʻ, gustohlik, darzigarlik, diljoʻylugʻ//diljoʻyluq, jomabofliq, kordgarlik, navisandalik, purgoʻyliq, purkorligʻ, tirandozlik, xaymadoʻzluq, xishtmolliq, xudoroylik, xudroylik, xurusonliq, chechaktuluq, choshniligʻ, shikofligʻ*). soʻzlar (tub va yasama, sof eroniy - 185 ta, arabiy-eroniy qurilishli 43 ta soʻz) OʻTILdan joy olmagan. Bu soʻzlarni mustaqil soʻz turkumlari va yordamchi soʻz turkumlari va undovlarga (1) oʻzbek tilida umuman qoʻllanmaydigan sonlarga (2) otlarga (3) harakat nomlariga (4) sifatlarga (5) olmoshlarga (6) va feʼllarga (7) boʻlish mumkin.

1. Mustaqil soʻz turkumlari:

Otlar: *buzurgvor, dast, kabk, kadxudo, kamand, kom, moʻ, navisanda, navoh, ob, resh, xirman//xirmon, xob, xoma, xonavoda, xonaqoh, xoharzoda, xurus, xurshed, chashm, choshni, chuhra, choʻgʻz, shab, shabiston; vazirzoda, mavlonozoda, odamzoda, odamizod, sayidzoda.*

2.Sifatar: *darveshvash, devonavash, dehdor, diqqatpesha, diloshub, dilpazir, dilpisand, dilraboyanda, dilfirib, dilxoh, durarbor, durbor, jahonoro, jahonsoʻz, jongudoz, zarifvash, zarofatandesha, kobud, lavandvash, lavandsheva, laylivash, loubolivash, navohiy, nadimsheva, oshuftavash, oshuftaroʻzgor, oshuftasifat, oshuftasor, nuktapardoz, purshoʻr, ravonbaxsh, ravonso, rangomiz, ruhafzo, sabz, sarfarozi, sarxayl, sarchashma, safed, safihona, selob, siym, siyminbar, sipohisheva, sitamgar, sodavash, sumanbez, surx, tablboz, taxtgir, tundxun, fonivash\\foniyvash, foniysifat, xazoni, xushgoʻy, xushmuhovara, xushnavis, xushnavoz, xushnud, shakarbor, shakarguftor, shakarrez, shikasta, shikof, shingarf, shirinashʻor, shiringoʻy, shiringuftor, shoyista, shoʻxshang, eramoyin, yakqalama, yakroʻy, bebahra, badmaosh, badfeʻl, badxulq, beadabona, beadad, beaql, bevafo, bevosita, benazir, benasib, benihoyat, betaayyun, betaamul, betakalluf, betob, betoqat, befoyda, behad, behayo, behol, olamgir, mavolivash, musulmonvash, mushkulkusho, odamivash, odamisheva,*

tabibsheva, g'amgin, g'amkash, habissheva, havasnok, hazlomez, hamroz, hamsabaq, hamuldara, hozirona (110).

3. Yordamchi so'z turkumlari va undovlar: *base zih ari.*

4. Sonlar: *yak, du.*

5. Harakat nomlari: *justujo' sarzanish fikratandish, shabixun shustusho' shukufta.*

6. Olmoshlar: *nachand, chand.*

7. Fe'llar: *raft, xez.*

Ro'yxatdan ko'rinib turibdaki sifatlarning miqdori barcha turkumlaridan ustun turadi. Forsiy sifatlarning Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida ko'pligining sababi shundaki muallif o'z asarlarida o'zbek an'anaviy uslubini saqlashga intilgan. Bu uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan biri esa badiiy sifatlarning hamisha hatto ba'zan mazmundan ham ustunligidir. Badiiylikning asosiy omillaridan biri sifatlash bo'lib bunda belgi ma'nosini ifodalovchi sifatlarning muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asarida ham forsiy sifatlarning keng o'rin olgan. Hozirgi o'zbek adabiy tili me'yorlari nuqtai nazaridan eskirgan deb sanaladigan bu so'zlar Alisher Navoiy uslubi uchun zaruriy omil bo'lgan.

Mumtoz adabiyotimizni ham sotsialistik realizm mezonlari asosida belgilashga intilgan sho'ro adabiyotshunosligida ko'pincha sharq mumtoz adabiyotining bu bosh omili inkor qshganar edi. Keyingi davrlardagina o'zbek adabiyotshunosligida adabiyotimizda bosh omil nimani ifodalash emas qanday ifodalash masalasi ekanligi qo'yilmokda.

1.3. Arabiy so'zlar qatlami

Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida qo'llan 1661 ta arabcha so'zdan 603 tasi HO'T uchun eskirgan so'z sifatida O'TILdan joy olmagan. Bu so'zlarni muayyan otlar (a) mavhum otlar (o) sifatlarning (v) ravish (g) son (d) yuklama (ye)larga ajratish mumkin:

a) *anasir da'vat jazim zavraq marqad nabiya naxl nubuvvat tabl mahafa tarrah xazana xayl hisar; abdol, abkor, abluk, abno, abr, abyot, adab, adam, adil, adl, aflok, afozil, afsona, afzo, afzun, ahfod, ahkom, ahyonan, ahz, ajil, ajz, ajzo, akmal, akobir, alayhi, alfoz, alhaq, amiyq, amjod, amorat, amsol, anbiyo, anbuh, anjum, anoniyat, anvar, anvor, aqso, arabiyat, arbada, arjuman, arkon, arsh, arzol, arzoniy, as'hob, asfar, ashir, ashrof, asil, asnof, atfol, atibbo, atiq, atka, ato, atorud, atrok, avoriz, avqof, avqot, avroq, avsof, avsot, axfod, axtar, azimat, azl, ba'dazin, bade'ado, badr, bahl, baliyat, bayzo, bazl, big'ayrihi, billoh, bilodi, biym, bizoat, bodiya, borakalloh, boriy, buq'a, burudat, da'bi, dabir, daqiqtab', daqoyiq, darj, darun, e'lom, e'tidol, e'tikof, fahsh, farid, farog', fasih, fasl, fasohat, fasohatshior, fasona, fatton, favoyid, favt, fazl, fazliyot, fazoyil, filhaqiqat, filhol, filjavob, filjumla, filloh, filvoqe', fiqh, firdavsi, firdavstazyin, firifta, firos, fitrat, foniysifat, fozil, funun, fusun, futur, fuyuz, fuzalo, fuzul, fuzun, g'alat, g'alton, g'ariba, g'ariq, g'ariyq, g'arobat, g'arro, g'ayb, g'aybat, g'aybiy, g'azni, habis, habt, hadas, hadd, hadiqa, haqoyiq, harim, hariq, harvor, hasab, hasb, havoshiy, haysiyat, hazira, hazzol, hiffat, hirfa, hirqat, hisol, horis, hosil, hoziq, hukkom, hul'ya, humoy, humoyun, humrat, huqqa, huruf, huvaydo, huzabr, idbor, iddio, ifsho, ihonat, ihsos, ihtisob, ihtisor, iktifo, iktisob, ilayhi, ilzom, imdod, imod, imodillat, imsok, imtilo, in-, inbisot, inhirof, inju, inqitu, intiqol, intisob, inzivo, iqomat, iqtisob, irfon, irshod, irsol, ishkamish, ishkol, ishratfizo, ishthor, ishtiboh, ishtig'ol, islohpazir, istehqoq, istid'o, istifoda, istig'for, istig'roq, istiloh, istilohat, istiqror, istitoat, istixroj, itnob, itoat, itobolud, ittihad, ixfoda, ixroj, ixtiro, ixtisor, ixtitom, iydgoh, iyodat, izhor, izofat, izom, iztirob, ja'l, ja'liy, jadd, jadidiy, jahonoro, jahonso'z, jald, jalo, jalodat, javorid, jaybi, jazaba, jibilliy, jid, jinon, jongudoz, jonib, julus, jumlat, junun, juz, juzv, kaffa, kalol, kalom, kamand, kasir, kasrat, kavkab, kibar, kinoyat, kinoyatomez, kisvat, kitmon, kofir, kom, komil, kon, koshif, kotib, kudurat, kuhulat, kul, kulba, la'l, lafz, lahza, lajoj, lak, lamu, lang, langar, laqab, laqva, lat, latifoyin, latofat, latoyif, lavand, lillah, lof, lojaram, lol, lol-, l louboli, loyiq, loyuad, loyuhso, ma'bud, ma'dan, ma'dum, ma'fu, ma'lum, ma'raz, ma'zirat, ma'zul, mabhas, mabrur, madfan,*

madh, madoris, mafqud, mag'firat, mahdi, mahdiy, mahfuza, mahjur, mahkama, maholat, mahzun, majlisoroy, majma, majolis, majoz, makman, makrumat, maks, malolat, mamduh, mamlu, mamluk, mamolik, manqabat, maob, maobiy, maof, maoliy, maoniy, maqdam, maqdur, maqlub, maqta', maqtul, mar', maraq, maraz, marbut, mardud, marg'ub, margu, markab, marotib, marqad, mas'ud, mash'uf, mashmumot, mashog'il, mashohir, masluk, masnad, masnu', masoba, masof, masokin, mat'un, matla', matma, mav'iza, mav'izat, mavlud, mavoli, mavquf, mavrusiy, mavzun, maxmur, maxodim, maxzan, mayoba, mazbut, mazid, mehru, mehtar, misluha, moiniy, mosivolloh, moxalaqalloh, mu'jib, mu'tamad, mu'taqid, mu'tarif, mu'tariz, muaddab, muaddiy, muaddo, muarrif, muarro, muassir, muassirona, mubaddal, mubkiy, muboh, mubohat, mubohiy, mubohot, muboshir, mubtadiy, mudavvin, mudovamat, mufattih, mufavvaz, mufid, mufrit, mug'aylon, muhaqqar//muhaqqir, muhavvilot, muhib, muhlik, muhofiza, muhovara, muhoviro, mujallad, mujarrad, mujib, mujid, mujovir, mujtahid, mujtame', mukarrar, muknat, mukobara, mulonim, muloyamat, muloyim, muloyimat, multafat, munbasit, munfail, munharif, munir, munofis, munofiy, munozaat, munqate', munqaviy, munsif, munxale', muolija, muosir, muovadat, muqaddasa, muqarrab, muqarrar, muqavi, muqtado, muqtazo, murattab, murg', murshid, murtakib, murtoz, musalsal, musannafot, musannif, musharraf, mushorun, mushorunilayh, mushrif, musin, musofirat, musohabat, musohib, musta'sal, mustag'alot, mustag'niy, mustag'raq, mustahsan, mustamand, mustaviy, mustavjib, mustavil, mustazhir, mutaaddid, mutaallaq//mutaalliq, mutaariz, mutaassir, mutaayyin, mutaazzir, mutabarruk, mutaboid, mutadayyin, mutadovilot, mutag'ayyir, mutahhir, mutakabbir, mutakabbur, mutakosir, mutallavvin, mutamakkin, mutaoqib, mutaraddid, mutasarrif, mutasavvar, mutavajjih, mutavalli, mutavat, mutavattin, mutavori, mutavotir, mutavoze', mutaxanyila, mutazoid, mutoyaba, mutoyib, muttaayyin, muttafiq, muttanabbih, muttaqiy, muttasif, muvaffaq, muvallad, muxotab, muxovaraliq, muxtare', muxtasar, muyassar, muzayyal, muzd, muzoyaqa, muztarib, nadimsheva, namudor, naqd, naqib, naql, naqshbandiya, natoyij, nauz, nav', nav'-zarofat, navoh, navohiy, navoyib, navras, navvob, naxl, nazar, nazir,

nazoyir, nigoriston, Nishopur, nishot, nishotfarso, nishtar, no'sh, nob, nobud, nodiran, nodon, nogah/nogoh, nohamvor, nomaqdur, nomavzun, nomuloyim, nomutananohiy, nomutanoh, noshoyista, nozil, nuqabo, obo, oboajdod, odamiy, odat, odmi, odob, ofarin, ofarinish, ofat, ofiyat, ofoq, oftob, ojiz, olam, oliy, oliyjoh, olloh, olloh-olloh, olufta, omfirib, omi, omin, omiy, omizish, orzu, oshufta, oshuftasifat, oshuftasor, oshuftavash, osoyish, otashnok.

б) *azimat, zarafat, za'f, iktisab, inkisar, inayat, kiyasat, mazhar, maymana, maysara, mubaddal, mubahat, malixuliya, muqatala, risalat, rihlat, sayha, tadarruk, tazarru', tafriqa, tarabnak, tulu', tu'ma, ubudiyat, uqba, favt, favq, fahma, shar(r).*

в) *asalat, aham, batinan, vahmnak, mannan, ma'ruz, mujmalan, munqati', murassa', musaxxar, mustag'raq, mutavajjih, mutaxayyir, muishxxas, muqavviy, muqayyid, xabis, xujasta, hannan;*

g) *hala;*

d) *arbaa;*

e) *lavlak.*

Alisher Navoiy asarlarida ishlatiladigan arabiy soʻzlardan bir qismi arabcha koʻplik shaklida boʻlib ularning birlik son shakli oʻzbek tilida ishlatiladi. Masalan *avsof, avqof, ajzo, aloyiqot, anjum, as'hob, aflok, af'ol, ag'lol, ahkom, muluk, savolot, salotin, havadisot.* HO'T uchun eskirgan sanalayotgan bu soʻzlar ham Alisher Navoiy asarlarining uslub talablari bilan xamda oʻz davri ruhini berish bilan aloqadordir.

Shuni alohida taʼkidlab oʻtish kerakki, tarixiy ilmiy diniy qadriyatlarni tiklash munosabati bilan eskirgan deb sanalgan soʻzlarning bir qismi qaytadan tiklanmoqda: *nubuvvat, nabiya, rihlat, uqba.*

1.4. Alisher Navoiyning “Majolisun-nafois” asarida qoʻllangan dublet soʻzlar

Alisher Navoiyning “Majolisun-nafois” asarida OʻTILda qayd qilinmagan dubletlar ham uchraydi. Bular: *adil//adl, asil//asl, ato//ota, avvalgi//avvalg'i,*

ayog'//ayoq, chog'lik//chog'liq, diljo'ylug'//diljo'yluq, doyim//doim, ekan//ekan, erkan//erkin, gado//gadoy, iki//ikki, inilik//iniliq, jome//jome', jumla//jumlat, ko'ngil//ko'ngul, madadkorlig'//madadkorliq, misra//misra', mo'//mo'y, mushkil//mushkul, musohiblig'/musohibliq, mutaallaq//mutaalliq, naqqoshlik//naqqoshliq, nogah//nogoh, nomurodlig'//nomurodliq, o'g'il//o'g'ul, o'ttiz//o'ttuz, odamiylik//odamiyliq, ortug'//ortuq, qarong'u//qaronqu, qasoid//qasoyid, qattig'//qattiq, qullug'//qulluq, sho'xlik//sho'xluq, shoirlik//shoirliq, tab'lik//tab'liq, taollo//taolo, tatabbu//tatabbu', tavrliq'//tavrlik, tegra//tegru, tib//tibb, vayron//vayrona, vojib//vojob, xirman//xirmon, xubliq//xublug', xulqlik//xulqluq, yigirma//yigirmi, yomonlik//yomonluq, yorliq'//yorliq, yorug'lik//yorug'lug', zamon//zamon, zaxim//zaxm kabi adabiy tilimizdagi so'zlarning fonetik variantlaridir. Keltirilgan quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

a) qattiq va yumshoq o'zakni farqlamaslik nadijasida yuzaga kelgan. Masalan: *avvalgi//avvalg'i, chog'lik//chog'liq, inilik//iniliq, naqqoshlik//naqqoshliq, odamiylik//odamiyliq, sho'xlik//sho'xluq, shoirlik//shoirliq каби;*

b) o'zlashma so'zlardagi cho'ziq va qisqa unlilar orasidagi farqni anglamaslik: *adil // adl, asil//asl, zaxim//zaxm;*

c) portlovchiva sirg'aluvchi undoshlarning qo'llanish doirasidagi farqsizlik: *ayog'//ayoq, diljo'ylug'//diljo'yluq, madadkorlig'//madadkorliq, musohiblig'/musohibliq, nomurodlig'//nomurodliq, nomurodlig'//nomurodliq, nomurodlig'//nomurodliq, ortug'//ortuq, qarong'u//qaronqu, xubliq//xublug' сингарии;*

d) lablangan va lablanmagan unlilarni aralash qo'llash: *ko'ngil//ko'ngul, mushkil//mushkul, o'g'il//o'g'ul, o'ttiz//o'ttuz, vojib//vojob;*

e) hozirgi o'zbek jonli tilida baravar qo'llanadigan fonetik farqli so'zlar: *ekan//ekan, doyim//doim, gado//gadoy, iki//ikki, vayron//vayrona, yigirma//yigirmi;*

f) arab-fors tillarida ikki ko'rinishda qo'llanadigan so'zlar: *jome//jome', jumla//jumlat, misra//misra', mo'//mo'y, nogah//nogoh, qasoid//qasoyid, taollo//taolo, tatabbu//tatabbu', tib//tibb;*

g) qadimgi turkiy tilda ikki ko'rinishda qo'llangan so'zlar: *tegra//tegru, iki//ikki singari.*

Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asari leksikasining O‘TILga munosabatini kurib chiqib qat’iylik bilan shuni ta’kidlash mumkinki, bu leksika arab-fors va qadimgi turkiy tilda qo‘llangan so‘zlarni o‘zida mujassam etgan murakkab lingvistik tizimli hisoblanib, o‘z davrining oliy tabaqali ulamo va fuzalolariga mo‘ljallangan degan xulosaga kelish mumkin. Shu bilan birga, Alisher Navoiy o‘z davrining jonli tili imkoniyatlaridan ham unumli va samarali foydalangan. Shuning uchun ham bu asarni o‘qish shu davrda yashab ijod etgan ijod ahli haqida mukammal ma’lumot olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Nihoyat, Alisher Navoiy asarlari lug‘at boyligini tekshirish quyidaga ikki asosiy xulosa chiqarish imkonini beradi:

1. Alisher Navoiy “Majolisun-nafois” asarini yaratishda uch til – arab, fors va turkiy tillar imkoniyatlaridan unumli foydalangan. Shuning uchun ham asar tilida qo‘llangan so‘zlarning qariyb 50 foizi o‘zlashma hisoblanadi.

2. Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asarida qo‘llangan, biroq O‘TILga kirmay qolgan so‘zlarning ko‘pligini asarni ko‘chirgan kotib tili bilan ham bog‘liq deyish mumkin. Chunki unda qo‘llangan fonetik farqli so‘zlarning ko‘pi singarmonizm bilan bog‘liq bo‘lib, Navoiy davrida lab uyg‘unligi buzila boshlagan bo‘lsa-da, tanglay uyg‘unligi qonuniyat sifatida mavjud edi.

1.5. Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» asarida qo‘llangan onomastik birliklar

“Majolisun-nafois”da qo‘llangan onomastik birliklarni to‘rt guruhga ajratish mumkin:

1. Antorponimlar.
2. Asar nomlari.
3. Toponimlar.

Antroponimlar ikki guruhga bo‘linadi:

- a) shoirlar nomlari;
- b) shoirlarning hayoti va ijodi bilan bog‘liq shaxs nomlari.

1.6. Shoirlar nomlari

Alisher Navoiyning “Majolisun-nafois” asari sakkiz majlisdan iborat. Unda 445 shoir haqida soʻz yuritilgan. Birinchi majlisda 43 ta, ikkinchi majlisda 90 ta, uchinchi majlisda 170 ta, toʻrtinchi majlisda 69 ta, beshinchi majlisda 21 ta, oltinchi majlisda 30 ta, yettinchi majlisda 22 antroponim qoʻllangan; sakkizinchi majlis Sulton Husayn Boyqaro gʻazallariga sharh hamda uning xarakter-xususiyatlarining madhiga bagʻishlangan.

Asar tilida qoʻllangan antroponimlar oʻz izohlovchilari – indikatorlari bilan keltirilgan. Indikator *lotincha* indikator “koʻrsatgich” degan maʼnoni anglatib, u antroponimlarni til lugʻat boyligi tizimida oʻziga xos alohida bir tizimga birlashtiruvchi vositadir.

Indikatorlar kishi ismlar tarkibida kelib, uni biror jihatdan xarakterlib, konnotativ maʼno ifodalaydigan ayrim soʻz yoki affiksoiddir. Kishi nomiga qoʻshiluvchi indikatorlarni ikkiga ajratish mumkin:

- a) ichki indikatorlar;
- b) tashqi indikatorlar.

Ichki indikatorlar antroponim oʻzining insonga tegishli nom ekanligini oʻz-oʻzidan koʻrsatib turadi: a) yozuvda ular bosh harf bilan yoziladi; b) ularning maʼlum bir nutqiy qurshovlarda voqelanishi (*Mazid tanburachining oʻgʻlidur*), ayollar ismiga va erkaklar ismi bilan bogʻliqligi kabi.

Tashqi indikatorlar turli xil affiksoid boʻlib, ular antroponimlar bilan birga qoʻllanadi.

Indikatorlar antroponimlarni ichki tarkibiy qismlarini, ichki tizimchalarini ajratishda va belgilashda eng muhim omildir. Kishi nomi bilan qoʻllanuvchi indikatorlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin:

1. Ayol ismiga xos antropoid indikator.
2. Erkaklar ismiga xos antropoid indikator.
3. Ayol va erkak ismiga qoʻshilishiga koʻra betaraf boʻlgan indikatorlar.

Erkak ismlariga xos indikatorlarga *-bek, -boy, -shoh, -xon, -qul, -xoʻja, -sher, -mirzo, -botirlar* mansub. Bu indikatorlar obrazlar xarakteri va

xususiyatini ochishda ularning odatlari xatti-harakatlarini baholashda muhim usulbiy vosita bo‘lib xizmat qilgan.

Alisher Navoiyning “Majolisun-nafois” asarida antropo-indikatorlarning faqat erkaklar ismi bilan qo‘llanuvchi shakllari mavjud, lekin yuqoridagi usul asar tilida o‘z aksini topmagan. O‘zbek ismlari bilan iste‘mol etiladigan bunday antropoindikatorlar nisbatan tilimiz taraqqiyotining keyingi davrlariga to‘g‘ri keladi. Eski o‘zbek tilida yuzaga kelgan antropoindikatorlar arab va fors tillarining ta‘siri bilan vujudga kelgan. Shuning uchun ham ular suffiks emas, balki priffikslik xarakteriga ega, shuningdek, affiksoidlik xususiyati bu so‘zlarda hali mujassamlashmagan. Kishi ismlari bilan qo‘llanuchi izohlovchilar mustaqil so‘z formasiga egaligi bilan xarakterlanadi va u so‘zlovchining subyektiv munosabatini ifoda etadi.

“Majolisun-nafois”da qo‘llangan antropoindikatorlarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. *Mir* indikatorli antroponimlar: Mir Maxdum, Mir Islom G‘azzoliy, Mir Shohiy, Mavlono Muhammad Arab, Mir Muflisiy, Mir Yodgorbek, Mir Hoj singari.

2. *Mavlono* indikatorli antroponimlar: Mavlono Abdulvahhob, Mavlono Muhammad Arab, Mavlono Abdulqahhor, Mavlono Abdurazzoq, Mavlono To‘tiy, Mavlono Vaysin, Mavlono Sog‘ariy, Mavlono Fasih Rumiyy, Mavlono Mashriqiy, Mavlono Havoyi.

3. *Shayx* indikatorli antroponimlar: Shayx Ozariy, Shayx Sadridin Ravosiy, Shayx Kamoli Turbatiy, Shayx Abdullo, Shayx Najm.

4. *Xoja* indikatorli antroponimlar: Xoja Ismatullo, Xoja Fazlulloh Abullaysiy, Xoja Muayyad Devona, Xoja Muayyad Mehna, Xoja Yusuf Burhon, Xoja Ahmad Mujallid, Xoja Musayyab, Xoja Kalon Bazzoz, Xoja Mansur.

5. *Sayid* indikatorli antroponimlar: Sayid Ali Hoshimiy, Sayid Muslimiy, Sayid Hasan Ardasher, Sayid Quroza, Sayid Qutb Lakadang, Sayid Naqibiy, Sayid Xaziniy, Sayid Xanjar, Sayid Ahmad Mirzo, Sayid Muslimiy.

6. *Hofiz* indikatorli antroponimlar: Hofiz Ali Jomiy, Hofiz Sharbatiy, Hofiz

Muhammad Sultonshoh, Hofiz Jaloliddin Mahmud, Hofizi Sa'd, Hofiz Ali Jomiy.

7. *Pahlavon indikatorli antroponimlar: Pahlavon Darvesh Muhammad, Pahlavon Sulton Ali Go'shtigir, Pahlavon Husayn.*

8. *Shoh indikatorli antroponimlar: Shoh Quli Uyg'ur, Shoh G'arib Mirzo, Shoh Badaxshon Pahlavon.*

Demak, inson ismiga qo'shilib kelgan turli xil antropoidikatorlar shu shaxslarning jamiyatdagi mavqei, o'rnini voqelantirish uchun xizmat qilgan.

1.7. Shoirlarning hayoti va ijodi bilan bog'liq shaxs nomlari

“Majolisun-nafois”da ijodkorlarning hayoti va ijodi bilan bog'liq 287 ta shaxs nomi keltirilgan. Ular quyidagilar:

Imom Ali Muso ar-Rizo, Imom Faxr, Imom Muhammad G'azzoliy, Imomi Faxr, Iskandar, Islom, Ismatullo, Ismoil, Iso, Ja'far, Jaloliddin Rumiy, Jaloyir, Jamshid, Jo'gi Mirzo, Jomiy, Kamol, Kobuliy, Layli, Luqmon, Lutfiy, Mahmud Barlos, Majdiddin, Majnun, Malik Zavzan, Malikbek, Mansur, Mashhadiy, Mashrab, Masih, Mavlono Abdulqahhor, Mavlono Abdulvahhob, Mavlono Abdulvose', Mavlono Abdurahim, Mavlono Hakim, Mavlono Haydar, Mavlono Hoji Muarrif, Mavlono Hoji Muhammad Farohi, Mavlono Husayn Voiz, Mavlono Husayn Xorazmiy, Mavlono Jaloliddin Rumiy, Mavlono Kotibiy, Mavlono Mashriqiy, Mavlono Muhammad Arab, Mavlono Muhammad Badaxshiy, Mavlono Muhammad Chohu, Mavlono Muhammad Omiliy, Mavlono Muin, Mavlono Nizomiddin Hiravin, Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy, Mavlono Qabuliy, Mavlono Sa'diddin Koshg'ariy, Mavlono Sayfiy, Mavlono Sharafiddin Yazdiy, Mavlono Shihobiddin Xiyoboniy, Mavlono Shodiy, Mavlono Shohrux, Mavlono Sirriy, Mavlono Sog'ariy, Mavlono To'ti Turshiziy, Mavlono Xoja Kalon, Maxdumiy Nuran, Mehna, Mir Maxdum, Mir Oqmalik, Mir Qosim, Mir Rafeiddin Husay, Mir Sadr, Mir Said, Mir Sarbarahna, Mir Shohiy, Mir Xusrav, Mironshoh Mirzo, Mirxond, Mirzo Ali, Mirzobek, Miyoni, Moniy, Muhammad Ali Ko'kaltosh, Muhammad Xalilning, Nizom ul-Mulk, Nizomiddin, Nizomiy, No'mon, Nur Saidbek, Nuriy, Osafiy, Ozariy, Pahlavon Muhammad Go'shtigir,

Piri Sesadsola, Qabuliy, Qivomiddin, Hazrat Shayx Abusaid Abulxayr, Qosim, Qosim Anvor , Qutb Noyi, Rustam, Sadridin Ardabiliy, Safoiy, Sakkokiy, Salotin Xoja, Savdoiy, Sayid Hoshimiy, Sayid Muhammad, Sayid Quroza, Sayid Sharif, Sayid Xovandshoh, Sayyid Muhammad Nurbaxsh, Sebak, Shahob, Sharbatiy, Shayx Abdullo Devona, Shayx Abu Said Abulxayr, Shayx Abusaid Purniy, Shayx Bahlulbek, Shayx Boyazid Ila, Shayx Kamol, Shayx Luqmon, Shayx Nizomiy Ganjaviy, Shayx Said Loda, Shayx Salmon atka, Shayx Zayniddin, Shayximbek, Shayxzoda Muhammad, Sheroziy, Shirin, Shiruya, Shohiy, Shohrux, Shohrux Mirzo, Sodoti Musrih, Sog'ariy, Suhayliy, Sulaymoniy, Sulton Abu Said Mirzo, Sulton Iskandar, Sulton Malik Koshg'ariy, Sulton Mas'ud Mirzo, Sulton Muhammad Boysung'ur, Sulton Muhsin, Sulton Sohibqiron, Sulton Sohibqirondek, Sulton Ya'qub, Sultoni Sohibqiron, Tabodkoniy, Temur, Udiy, Ulug'bek Mirzo, Umarshayx, Umed, Valibek, Vaysiy, Vomiq, Xalil Sulton, Xizr, Xoja Abdulloh Ansoriy, Xoja Abdulloh Mehna, Xoja Abdulvafoyi Xorazmiy, Xoja Abu Nasr Mehna, Xoja Abulvafo, Xoja Afzaliddin Muxammad, Xoja Avhad, Xoja Chilgazi, Xoja Hamadoni, Xoja Hofizning, Xoja Imodiddin Hasan, Xoja Ismatulloh, Xoja Kusaviy, Xoja Muayyad Devona, Xoja Muayyad Mehna, Xoja Muhammad Marvorid, Xoja Muhammad Tayobodiy, Xoja Nizom ul-Mulk, Xoja Qanbar Xuroson, Xoja Rukniddin, Xoja Salmon Sovajiy, Xoja Xurd, Xoja Xusrav Dehlaviy, Xojagiy, Xojai Dehdor, Xojai Jahon, Xudoydod, Ya'qub, Yah'yo, Yaqiniy, Yodgor Mirzo, Yusuf Safoiy, Zayniddin, Zirih, ,

1.8.Majolisun-nafois”da qo’llangan asar nomlari

«Abdolnoma», «Ajoyib ud-dunyo» «Anis ul-oshiqin» «Asmoullah» «Asroriy» «Badiiy» «Badoye’i Atoiyg’a» «Bahoriya» «Bahrom va Gulandom» «Bediliy» «Bulbul bila gul» «Vaqfiya» «Vali shaloin» «Vafoiy» «Gavharshodbegim» madrasasi «G’aribiy» «Go’y va chavgon» «Gulshani roz» «Daryoi abror» «Dahnoma» «Devona» «Dor ush-shifo» «Javohir ul-asror» «Javohir uttafsir» «Joniy» «Zayd va Zaynab» «Zamoni» «Zafarnoma» «Zulbahrayn» «Zul-qofiyatayn» «Zulolin» «Iydiya» «Iskandarnoma» «Isfahon»

«Ixlosiya» xonaqohi «Kadud» «Kalomulloh» «kanz» «Kobuliy» «Kotib» «Kofiya» «Koshifiy» «Qasidai burda» «Qudsiya» masjidi «Layli va Majnun» «Lama'ot» «Latofatnoma» «La'liy» «Majma ush-shuaro» «Majolis un-nafois» «Maqlubi mustaviy» «Maqsadi aqso» «Manozil us-soyirin» «Maxzan ularsor» «Mir'ot us-safo» «Munozara» «Muntaxab» «Musaviy» «Mutavassit» «Nasabnoma» «Nafahot ul-uns» «Nisoriy» «Noma» «Nosir va Mansur» «Ohiy» «Piri Muammoiy» «Rayhoniyy» «Rafiqiy» «Sabuhiy» «Savdoiy» «Sadr» «Sayfiy» «Sipohiy» «Siyar un-nabi» «Solih» «Suhoiy» «Tajnisot» «Tig' va Qalam» «Tufayliy» «Tuffohiy» «Ulug'bek Mirzo» madrasa «Fattohiy» «Fusus» «Xayol va visol» «Xalosiya» «Xamsa» «Xatmiy» «Xatoiy» «Xovariy» «Xolidiy» «Xumoriy» «Xusrav va Shirin» «Haft paykar» «Hulal» «Husn va ishq» «Chahorgoh» «Shabistoni xayol» «Shams va Qamar», «Shohnoma» «Yusuf va Zulayho» singari.

1.9. Majolisun-nafois"da qo'llangan toponimlar

Isfahon, Ixlosiya xonaqohi, Ulug'bek Mirzo madrasa, Xalosiya, Chahorgoh Alanjaq, Amir Surx mazori, Andijon, Andxud, Arabiston, Arhang, Astrabod, Arhang, Badaxshon, Bahrobod, Balx, Bovard, Boxariz, Buxoro, Chahorjo'y, Chechaktu, Chin, Domg'on, Dubarodaron, Faqih Abullays, Farkat, Gozurgoh, Halab, Hazrat Maxdumiy Nuran madrasasi, Hind, Hiri//Hiriy, Hirot, Hisor, Xuroson, Iroq, Jo'yan, Jom, Jurjon, Ka'ba, Kirmon, Ko'hi Sof, Ko'hi Sof, Koriz, Koxin, Kusav, Kushanj, Madina, Makka, Malik (joy nomi), Marv, Mashhad, Mehrobod, Misr, Molon, Movarounnahr, Muvajjah, Naku, Nishopur, No'h Go'ron, O'ba, Oqsaroy, Ozarbayjon, Qazvin, Qorabog', Qorom, Qunduz, Quzot, Rum, Sabzavor, Safed, Samarqand, Saraxs, Saripul, Shahrisabz, Sheroz, Shibirg'on, Shirvon, Shohrux Mirzo madrasa, Shom, Shug'on, Siyiston, Tabas, Tabriz, Tanso'fi, Toshkand, Turbat, Turkiston, Turshiz, Ukkosha, Xarjurd, Xito, Xojai Toq, Xolid Valid, Xorazm, Xovand, Xuroson, Yazd, Zova singari.

UMUMIY XULOSA

"Majolisun-nafois"ning lugʻat boyligi ancha katta. Unda 4260 leksema kўllanilgan. Bundan 21,7 foizi (926) leksema turkiy oʻzakli soʻzlardir. Turkiy soʻzlarning shunchalik miqdorda qoʻllanishining asosiy sababi oʻsha davrda eski oʻzbek tilida nazmiy ijod uchun ilgʻor anananing boshlanishini koʻrsatadi. Turkiy leksemalarning qoʻllanishi chastotasini hisobga olsak matndagi umumiy soʻz qoʻllanishining taxminan 22 foizini tashkil etadi. Alisher Navoiy asarlari leksikasining taxminan 50-60 foizi hozirgi kitobxon uchun notanish, шунинг учун ҳам «Мажолисун-нафоис» leksikasida 1264 soʻz umumiy leksemalarning atigi 30 foizi adabiy tilimizda ishlatilmaydi. Bu "Majolisun-nafois" asarining tili kuchli badiiylik bilan йўғрилган ва фозиллар фозили, олимплар олими тушина олиши учун мўлжалланган асар ҳисобланади.

"Majolisun-nafois" leksikasini qadimgi turkiy til leksikasi bilan qiyoslash asosida XIII asrdan keyingi eski oʻzbek tili leksikasining boyishida qolgan guruh tillari muhim oʻrin tutgan degan xulosa chiqarish imkonini beradi. Chunki «Majolisun-nafois» leksikasining sof turkiy TEQiga mansub 325ga yaqin soʻz "Qadimgi turkiy til lugʻati" asarida qayd etilmagan. "Qadimgi turkiy til lugʻati"da asosan oʻgʻuz qarluq va uygʻur guruh tillari leksikasi aks ettirilganini hisobga olsak «Majolisun-nafois»ning sof turkiy TEQ shuncha miqdordagi soʻzning (ularning katta qismi keng isteʼmoli soʻzlar) Q T L da yoʻqligi sababi oydinlashadi; bu soʻzlar QTLda toʻliq aks ettirilmagan qipchoq guruh tillarining xususiy leksikasiga mansubdir. «Majolisun-nafois» leksikasi asosidagi bunday xulosa X.Doniyorovning morfologiya E.Umarovning fonetika va fonologiya boʻyicha chiqargan xulosalari bilan birlashtirilsa eski oʻzbek tilining fonetik leksik va grammatik qurilishida bu tilning shakllanishi va rivojlanishida qipchoq unsurlari tarkibi va qipchoq etnik guruhlarining mavqei haqida toʻgʻri xulosalar chiqarish mumkin.

«Majolisun-nafois» leksikasini 4 tomli "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati" bilan solishtirish bu lugʻatning toʻliq emasligini koʻrsatdi. U XV asr yozma yodgorliklari leksikasini taxminan 70-80 foizdan koʻp boʻlmagan

miqdorini o'z ichiga olgandir. Buning yorqin misoli "Majolisun-nafois"dagi 926 turkiy so'zdan 300 ga yaqinining NAILda uchramasligidir. Vaholanki, bu 960 leksemaning ko'pgina qismi Navoiy asarlarida keng qo'llaniladi.

"Majolisun-nafois" tilidagi turkiy leksemalar miqdorining Alisher Navoiyning "Lisonut-tayr" va Muhammad Solihning "Shayboniynoma" leksikasi bilan solishtirish ("Majolisun-nafois"da 13,7 foiz "Lisonut tayr"da 24 foiz. "Shayboniynoma"da 32,5 foiz) turkiy s'zlarнинг miqdori har ikki asardaгидан анча паст эканлигини кўрсатади. Shunga таяниб, Алишер Навоий bu asarni XV asrning forsiy va turkiy tillarda ijod qilgan shirlarning faoliyatiga bag'ishlab yozganligi uchun o'z davrining farzandi sifatida o'sha davr an'analarini davom ettirib; o'sha davr ruhig'a mos ravishda arabcha murakkab ibora va so'zlardan, fors-tojikcha nazmiy leksikadan keng foydalangan. Shunisi diqqatga sazovorki, "Majolisun-nafois" leksikasida birorta sinonimik qator yoki lug'aviy ma'no guruhlarining bosh so'zi (dominantsi) arabcha yoki fors-tojikcha emas. Sinonimik qatorlar lug'aviy ma'no guruhlari turkiy so'zlar atrofida qurshovni tashkil etadi. Bu Alisher Navoiyning turkiy til boyligidan keng foydalanilganligi - arabcha va forsha so'zlar unga ko'pincha turli ma'no nozikliklarini ifodalash ko'tarinkilik ruhini berish uchun zarur bo'lganligini ko'rsatdi.

"Majolisun-nafois" leksikasini hozirgi o'zbek tili lug'aviy boyligi bilan taqqoslash orqali quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin:

1. "Majolisun-nafois" leksikasining katta qismini hozirgi o'zbek tili so'zlari tashkil qiladi.

2. "Мажолисун-нафоис" leksikasining bir qismi hozirgi o'zbek shevalarida mavjud. Bu so'zlar adabiy tilimizni boyitish uchun olimlar yozuvchilar shoirlarga muhim manba bo'lib xizmat qila oladi;

3. "Majolisun-nafois"dagi eskirgan so'zlarning katta qismini adabiyot va uning sohalariga tegishli. Ular arab va fors tiliga tegishli leksik birliklar bo'lgani uchun hozirgi davr o'zbek kitobxoni uchun tushunarli emas.

4. Asarda katta miqdorda – 892 ta atamalar (21 foiz) ishlatilgan. Ularning 287 tasi (6,7 foiz) shaxs nomlari, 58 tasi (1,4 foiz) asar nomlari, 102 tasi (2,4 foiz)

joy nomlari va 445 tasi (12,8 foiz) shoirlarning nomlari hisoblanadi. Atamalarning bunday katta miqdorda qo‘llanishi o‘shadavr antroponimlari va toponimlari haqida hozirgi davr tilshunoslariga ulkan ma’lumotlar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. 2012-yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. 2011-yilning asosiy yakunlari va 2012-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi gazetasi 2012-yil 20-yanvar.

2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent 2008.

3. Karimov I.A. O'zbekiston mustqillik ostonasida. Toshkent 2011. – Б. 400–403.

4. "O'zbekiston ovozi" gazetasi 2010-yil 30-yanvar soni.

5. "Xalq so'zi" gazetasi 2010-yil 27-yanvar soni

6. Abdurahmonov G'. Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent: "O'qituvchi" 2008.

7. Abdurahmonov G'. Tarixiy sintaksis//O'zbek tili tarixiy grammatikasi kursi bo'yicha materiallar. Toshkent 1974.

8. Abdurahmonov G'. Tarixiy sintaksis//O'zbek tili tarixiy grammatikasi kursi bo'yicha materiallar. Toshkent 1974.

9. Abdurahmonov G'. Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. Toshkent 1984.

10. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. 20 tomlik. XIV tom. Toshkent 2006.

11. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin//O'zbek adabiyoti bo'stoni. Toshkent 1989.

12. Bafoev B. Navoiy asarlari leksikasi. Toshkent 1983.

13. Devonu lug'otit turk. Inleks-lug'at (G'.Abdurahmonov va S.Mutallibovlar ishtiroki va tahriri ostida) Toshkent 1967.

14. Jumaniyozov. R. "Qalam" so'zining yozma adabiyotda qo'llanilishi// O'zbek tili va adabiyoti masalalari 1958.

15. Зияева М.Т. Исследование памятника XIV века "Китаб-ат-тухфатуззакия фил-лул-лотит-туркия". Дисс. канд. филол. наук Ташкент

1972.

16. Ishaqov F. Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari. Toshkent 1976 -228.

17. Karimov A. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni tilining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari. Filol.fan. nom. diss. Toshkent 1973.

18. Matg'oziyev A. XIX asr o'zbek tilining morfologiyasi. Toshkent 1977.

19. Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. Toshkent 1950.

20. Muhammad Solih. Majolisun-nafois (Nashrga tayyorlovchi E.Shodiyev). // O'zbek adabiyoti bo'stoni. Toshkent 1990 - 336 s.

21. Nazarova X. Bobur asarlari uchun qisqacha lug'at. Toshkent "Fan" nashriyoti 1973.

22. Devonu lug'otit turk. 3 tomlik Toshkent 1960-1963.

23. Sodiqova M.S. Hozirgi o'zbek tilida sifat. Toshkent 1974.

24. O'zbek adabiyoti. 4 tomlik. III tom. Toshkent 1959 -290 s.

25. O'zbek adabiyoti. 4 tomlik. III tom. Toshkent 1959 -290 s.

26. Umarov 3. XV asr tilida unlilar//O'zbek tili va adabiyoti 1982 № 6 -45-46.

27. Умаров Э. О гласных старсузбекского языка XV века//Советская тюркология № 5 1983.

28. Hasanov F. «Kelurnoma» Tashkent 1978.

29. Hafizova A. ."Kelurnoma" leksikasiga doir//O'zbek tili va adabiyoti 1968 № 5 -s. 68-71.

30. Shomaqsudov A. Muqimiy satirasining tiliga doir//Sharq yulduzi 1953 - S. 102-107.

Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati. E.I.Fozilov tahriri ostida. I tom Toshkent 1983 -656 S. II tom. Toshkent 1983 -642 s; III tom. Toshkent 1984 -622 s. IV tom. 1985. -634 s.

I L O V A

**Alisher Navoiyning “Majolisun-nafois” asarida qo‘llangan so‘zlar
LUG‘AT- KO‘RSATKICHI**